

Rezultati prvih arheoloških istraživanja antičkog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja 1959. i 1960. godine

Vanja Žigić
Brčko

Abstract: Present knowledge of Roman castrum in Makljenovac near Doboj is based primarily on results of archaeological excavation conducted by Irma Čremošnik in the period between 1965 and 1967. Since it had never been published, results of an earlier dig conducted by Branko Belić in 1959 and 1960, have not been taken into account. Small finds that consist of military equipment, objects for everyday use, parts of furniture, glass, pottery and coins, are now being kept at Regional Museum in Doboj. An attempt has been made to present and analyze them in this paper, in order to supplement existing facts, as well as reach new conclusions about the life of the fort and presence of Roman army in this area. Based on this new information, combined with the facts published earlier, two distinct phases in the life of the castrum have been observed, divided by a half a century long period when it was either abandoned or scarcely used.

Keywords: Roman forts, Roman military equipment, Roman pottery

Kastel “Gradina–Makljenovac” kod Doboja

Kastrum u Makljenovcu kod Doboja predstavlja najobuhvatnije istraženo rimsko utvrđenje u zaleđu provincije Dalmacije, na teritoriji koja odgovara današnjoj Bosni i Hercegovini. Njegov položaj, na platou Gradina u selu Makljenovac, koje je smješteno oko 4 km južno od Doboja (Sl. 1), odlikuje se blizinom toka Bosne i činjenicom da se radi o prelaznom pojasu između Panonske nizije na sjeveru i Dinarida u bosanskoj unutrašnjosti na jugu. Ovo se ogleda u administrativnoj podjeli i mreži puteva iz rimskog perioda. Granica između provincije Dalmacije i Panonije, koja je pratila prirodnu podjelu između dvije geografske oblasti, nije rekonstruisana u svojoj cjelovitosti i nema direktnih podataka koji bi mogli da ukažu na to čijoj teritoriji je pripadao kastel kod Doboja, mada je indikativno prisustvo vojne jedinice *cohors I Breucorum*, koja se u ovom periodu javlja kao dio dalmatske posade. Dolina Bosne predstavlja prirodan put između pomenutih oblasti. Regionalnim putevima u pravcu sjever–jug kastel je bio povezan sa Slavonskim

Brodom (*Marsonia*) na rijeci Savi, gdje se spajao sa magistralnom trasom *Siscia–Sirmium*, kao i sa naseljem kod današnje Zenice, gdje se nalazila završna stanica magistralnog puta *ad Bathinum flumen*, koji je povezivao dolinu Bosne sa Salonom. U tom smislu, kastel u Makljenovcu se nalazio na ključnom položaju gdje su se iz panonske ravnice otvarala vrata prema unutrašnjosti Dalmacije i gdje se ostvarivao kontakt između jedne od najvažnijih saobraćajnica dolinom Save, sa putem koji je od doline Bosne vodio prema jadranskoj obali.¹

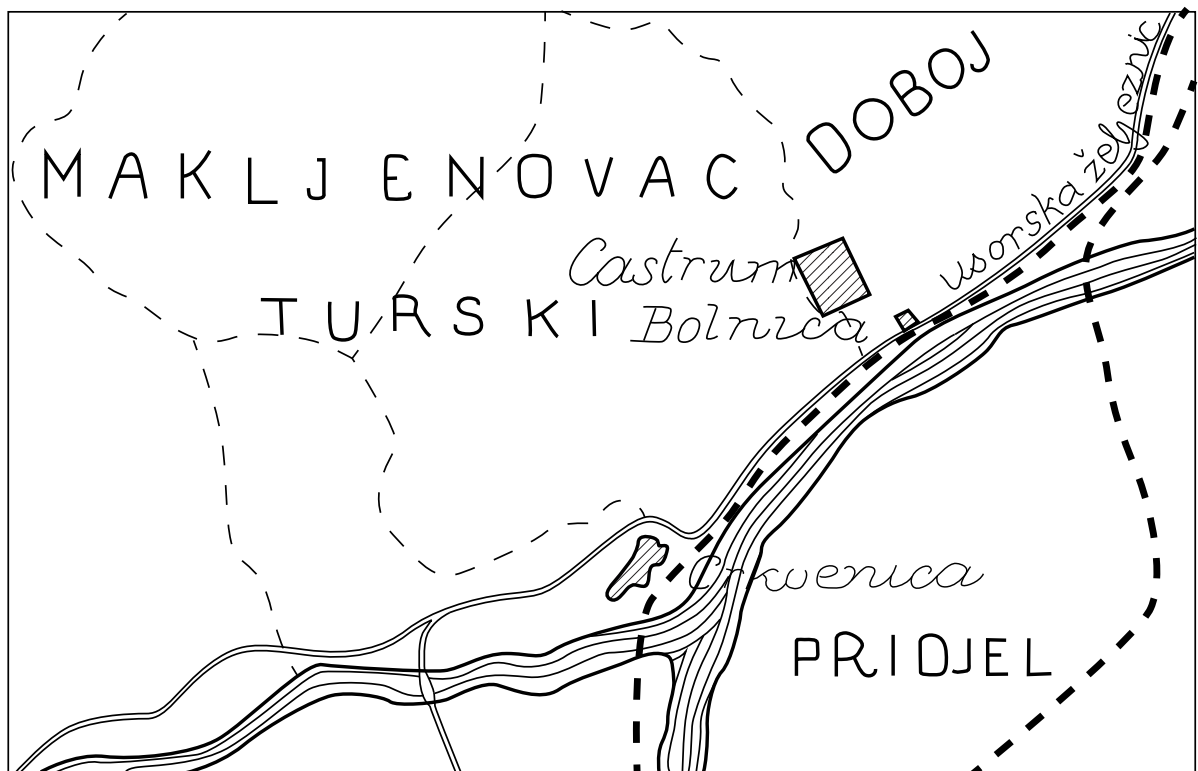
Postojanje kastela je zabilježeno krajem 19. vijeka, kada je V. Radimsky ustanovio i skicirao njegov položaj u odnosu na obližnje brdo Crkvenicu, a nekoliko godina kasnije, C. Patch je ukazao na postojanje civilnog naselja, čiji ostaci se protežu na uskom grebenu, udaljenom oko 200 m zapadno od samog kastela (Sl. 2).² Prva arheološka istraživanja sproveo je B. Belić tokom 1959. i 1960. godine, ispred tadašnjeg Zavičajnog muzeja u Doboju. Prpratna dokumentacija je

¹ CIL 3201 = 10159 + 3198; Pašalić 1960, 45–46; Bojanovski 1974, 192–202; 1985, 240.

² Patch 1897, 535; Radimsky 1893, 234.

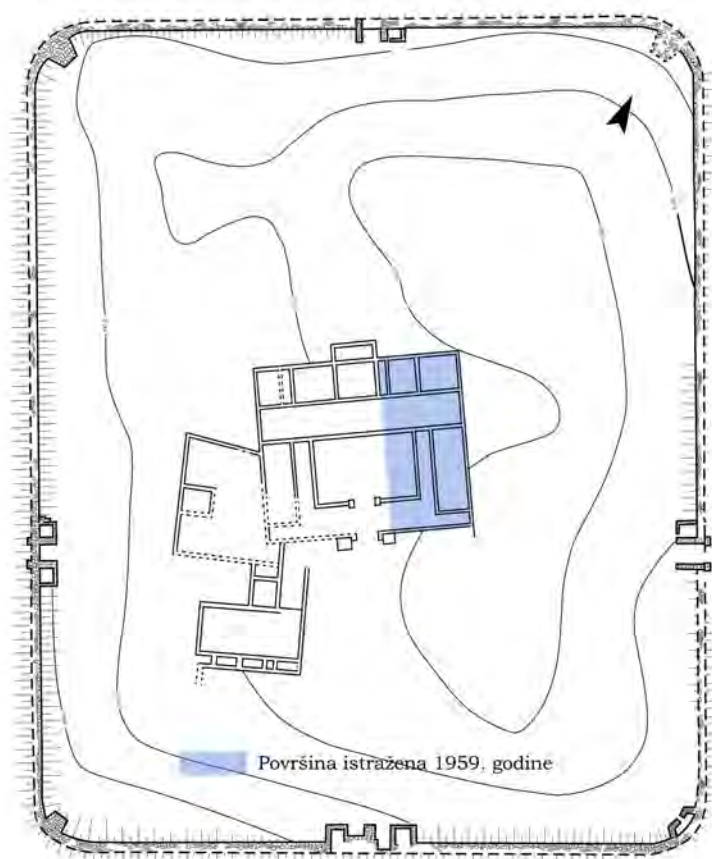
Slika 1. Položaj utvrđenja na satelitskom snimku

Slika 2. Položaj utvrđenja u odnosu na Crkvenicu (Radimsky 1891, 253, Sl. 6)

gotovo u potpunosti izgubljena, a rezultati ispitivanja su očuvani u vidu pokretnih nalaza, koji se čuvaju u Regionalnom muzeju u Doboju, i situacionog plana iz 1959. godine, koji pokazuje obriše osnove istočne polovine principije, što ukazuje na to da je iskopavanje bilo koncentrisano u ovom dijelu lokaliteta. Rezultati nisu objavljeni,

a ni I. Čremošnik kod kasnijeg publikovanja svojih istraživanja ovog lokaliteta ne spominje kampanje iz 1959. i 1960. godine. Pod njenim rukovodstvom, ispred Zemaljskog muzeja u Sarajevu tokom 1965–1967. godine izvršena su iskopavanja elemenata fortifikacijske arhitekture,

Slika 3. Situacioni plan utvrđenja (prema Čremošnik 1984, Plan I)

zgrade principije, termi izvan bedema i dijelova civilnog naselja.³

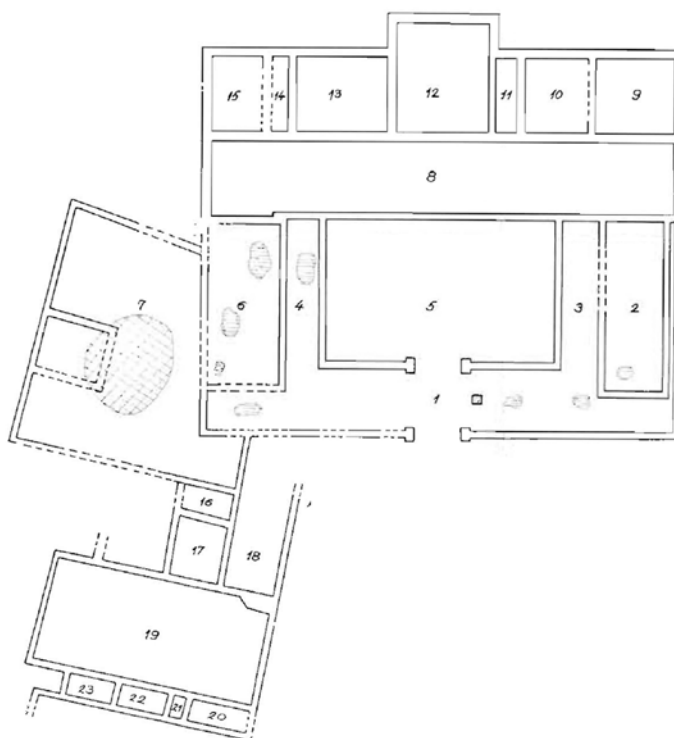
Ustanovljeno je da utvrđenje zauzima pravougaoni prostor veličine 160 x 134 m (2,1 ha) sa zaobljenim uglovima u kojima se nalaze tragovi kula trapezoidne osnove (Sl. 3). Izuzetak predstavlja jugoistočni ugao, gdje je umjesto kule izgrađen poprečni zid, koji zatvara uski prostor. Kapije su bile različito utvrđene, u zavisnosti od položaja prema naselju. Glavni ulaz (*porta praetoria*) se nalazio na južnoj strani, prema civilnom naselju i termama, gdje je bila sagrađena dvostruka kapija, flankirana sa dvije kule. Zapadna kapija, koja je takođe vodila prema naselju, imala je dvije kule, dok su sjeverna i istočna bile flankirane sa po jednom kulom i po jednim poprečnim zidom.⁴ Kako je lokalno stanovništvo vadilo kamen radi sopstvenih potreba, očuvana su samo jezgra bedema, ali na osnovu obližnjih spolija, pretpostavlja se da su lica bila zidana od

tesanika i da je ukupna debljina zidova iznosila oko 2 m. Jedina istražena građevina iz okvira utvrđenja je zgrada principije, uz čiju jugoistočnu stranu je u kasnoantičkom periodu dograđen privredni kompleks (Sl. 4). Centralni dio principije predstavlja otvoreni prostor, okružen uskim hodnikom, iz koga se ulazilo u oružarnice na istočnoj i zapadnoj strani. Sjeverno od otvorenog prostora je izduženi hodnik, iz kog se ulazilo u niz manjih, poprečno postavljenih prostorija, od kojih je središnja najveća. Prilikom iskopavanja unutrašnjeg dvorišta utvrđeno je postojanje starije podnice, prekrivene slojem usitnjene muljike i debljeg sloja šljunka, koja se nalazi oko 0,5 m ispod nivoa mlađe podnice. U sloju muljike su otkriveni pojedini profilisani komadi kamena, kao i pokretni nalazi, među kojima su dijelovi paradnog šljema koji se datuje u kraj 2. i početak 3. vijeka i svjedoči da je obnova izvršena nakon ovog perioda.⁵ Probnim rovovima, koji su otvoreni sjeverno, istočno i južno od principije, nisu

³ Čremošnik 1984, 23-84.

⁴ Isto, 24-26.

⁵ Isto, 27-30.

Slika 4. Plan principije (prema Čremošnik 1984, 27, Plan II)

otkriveni tragovi arhitekture ni pokretni nalazi, sa izuzetkom nekoliko fragmenata keramike. Konstatovan je samo veoma tanak kulturni sloj, a na prostoru retenture podloga od nasutog riječnog šljunka za postavljanje šatora ili drvene arhitekture.⁶ Izvan bedema istražene su terme, smještene jugozapadno od utvrđenja, na južnom obodu civilnog naselja. Manjim ispitivanjima na prostoru kanaba ustanovljen je dio puta, kao i tragovi arhitekture od trošnog materijala, koji su veoma oštećeni poljoprivrednim radovima.⁷

O vojnoj posadi nema sigurnih podataka. Od kohorti čija imena se javljaju na spomenicima u okolini utvrđenja, u Doboju je mogao da bude smješten dio jedinice *cohors equitata I Belgarum*, koja se spominje na jednom veteranskom natpisu iz Crkvenice.⁸ Radi se o jednoj od jedinica koje su natpisima posvjedočene širom provincije Dalmacije. Od njenog dolaska u Dalmaciju početkom 2. vijeka, pa do kraja 3. vijeka, sjedište se nalazilo u Gračinama kod Ljubuškog, gdje je ova jedinica posvjedočena velikim brojem natpisa, ali manja odjeljenja su ostavila tragove i u Tiluriju, Vrgorcu, Naroni, Saloni, Burnumu, Andetriju

i Kadinoj Glavici.⁹ Na osnovu nomenklature navedene na natpisu, koja sadrži *tria nomina* bez filijacije i pomena tribe, kao i postojanja formule *vivus fecit*, natpis bi mogao vremenski da se smjesti u prvu polovinu 2. vijeka.¹⁰ U ovom periodu, posada je regrutovana iz okvira domaćeg stanovništva, sa oficirskim kadrom porijeklom iz Italije i romanizovanih provincija.¹¹ Druga jedinica čije sjedište je moglo da bude u okolini Doboja je *cohors I milliaria Delmatarum*, za koju se vezuju dva natpisa kojima je potvrđeno da je ovdje makar u jednom trenutku bila smještena *cohors milliaria*.¹²

Tokom istraživanja 1965–1967. godine, otkriveni su pokretni nalazi od kojih najveći broj potiče iz prednjih prostorija principije. Od metalnih predmeta, posebna pažnja prilikom publikovanja posvećena je dijelovima paradnog šljema tipa H prema Robinsonovoj tipologiji, sa reljefnim

⁹ Atanacković / Salčić 1981, 260, 267-268, 273-275; Matijević 2011, 183-185.

¹⁰ Radimsky 1892, 191; Ферјанчић 2002, 234.

¹¹ Alföldy 1987, 248-249.

¹² Patsch 1899, 256-257, Nr. 2, Fig. 75; CIL III 12759 = 14619; Šačić 2014, 160-162, Sl. 6-7; App. 1, 13; Cesarik / Glavaš 2017, 213.

⁶ Isto, 33.

⁷ Isto, 30-34.

⁸ Alföldy 1987, 248-249; CIL III 8376b; Patch 1914, 168.

predstavama Atine i Marsa.¹³ Pored ovog, otkriveni su gvozdeni i bronzani predmeti koji su činili dio naoružanja ili ukrasne dijelove vojničke i konjske opreme, kao i predmeti za svakodnevnu upotrebu, među kojima su stilusi, brave i ključevi, dijelovi posuda i drugi nalazi. Među predmetima koji potiču iz dozidanog kompleksa uz jugozapadni ugao principije, prevladava oruđe. Rimska keramika je datovana od kraja 1. i početka 2. vijeka do kraja 4. i početka 5. vijeka.¹⁴

Sličnu sliku pokazuje pokretni materijal koji potiče sa Beličevih istraživanja. Među nalazima naoružanja i dijelovima vojne opreme posebno su česti sitni komadi bronzanog lima, čija funkcija je bila pretežno dekorativna i može da se veže za paradne i bogato ukrašene konjaničke šljemove. Pored toga, javljaju se predmeti za ličnu, kao i svakodnevnu upotrebu i dijelovi namještaja, kao i fragmenti keramike i staklenih predmeta te komadi novca. Kako bi ovaj materijal mogao da pomogne da se izgradi kompletnija predstava o trajanju i korišćenju kastruma, kao i da se dopune i prošire saznanja o rimskoj vojsci i upravi na ovim prostorima, fokus ovog rada će da bude upravo na njegovoj analizi.

Pokretni nalazi

Dijelovi vojne opreme i naoružanja

Bronzana drška u obliku delfina (Tab. 1/1) najvjerovatnije je predstavljala dio šljema, mada se predmeti ovog oblika javljaju i na posudama i sandučićima ili kovčezima.¹⁵ S obzirom na to da u postojećem inventaru ne mogu da se izdvoje fragmenti koji bi mogli da budu dio bronzane posude, pripadnost ovom tipu nalaza bi mogla da se isključi. Nešto veća mogućnost postoji u slučaju kutije ili sandučića za čuvanje dragocjenosti ili dokumentacije. Ključ od legure bakra, o kome će biti govora kasnije, kao i slični ključevi koje spominje Čremošnik, sudeći prema dimenzijama i dekoraciji, mogli su da pripadaju ovoj vrsti namještaja.¹⁶ S druge strane, neki karakteristični funkcionalni i dekorativni dijelovi kovčezica sasvim nedostaju kod poznatog materijala,

dok su dijelovi paradnih i konjaničkih šljemova relativno brojni.

Drške na šljemovima su se nalazile na sredini gornje strane štitnika za vrat i služile su za nošenje ovog predmeta kada nije bio u upotrebi. Pojavile su se već u 1. vijeku, kod carsko-galskog šljema tipa G iz Rajne kod Majnca,¹⁷ ali nisu sasvim zamijenile stari način nošenja, jer su se zadržale alke sa donje strane štitnika. Učestalija upotreba, kao i oblikovanje u vidu delfina, karakteristični su od razdoblja 2. vijeka, istovremeno sa još nekim pojavama, kao što su ukrašavanje šljemova zalemljenim bronzanim trakama i postavljanje ukrštenih ojačanja na kaloti. Poznato je nekoliko primjeraka sa drškama u obliku delfina, a to su oni Niedermortmera kod Xantena i Faurndaua kod Göppingena u Njemačkoj, koji pripadaju legionarskim, carsko-italskim šljemovima tipa H,¹⁸ kao i oni koji pripadaju šljemovima auksilijarne konjice, posebno onaj iz Hedderneima, koji odgovara tipu H ove grupe. Na osnovu stilskih odlika prikazanih na nalazu iz Hedderneima, ovaj tip se datuje u kraj 2. i početak 3. vijeka, a na osnovu njega je izvršeno datovanje i pomenutih primjeraka iz carsko-italske grupe (Sl. 6).¹⁹

Drške u obliku delfina nisu rijetke u nekim dijelovima Carstva, posebno na prostoru današnje sjeverne Švajcarske i gornjem Porajnju.²⁰ Često se ukazuje na njihovu učestalost u Panoniji, ali čini se da se ova činjenica ne odnosi na južne oblasti provincije, gdje su do sada poznate u veoma malom broju. Slična je situacija na prostoru Dalmacije, gdje drška iz Makljenovca predstavlja jedini poznati primjer. S druge strane, šest drški ovog oblika iz okoline Singidunuma u Gornjoj Meziji moglo bi da predstavlja koncentraciju koja ukazuje na postojanje radionice u ovom gradu.²¹ Na nekim nalazištima u Reciji, drške u obliku delfina se datuju već od 1. vijeka nove ere. Vremensko opredjeljenje drški iz Auguste Raurice u Švajcarskoj, koje su nađene prilikom istraživanja naselja i koje su služile kao dio sandučića, izvršeno je na osnovu nalaza keramičkih posuda i vezano za period 1. i 2. vijeka.²² Prostorno bliže su one iz okoline Beograda, koje su datovane u 3.

¹³ Čremošnik 1979, 85-94; Robinson 1975, 131; Čremošnik 1984, 40-41.

¹⁴ Čremošnik 1984, 42-59.

¹⁵ Hall 1977, 274; Крунић 1997, 194-195; Riha 2001, 23-27.

¹⁶ Čremošnik 1984, Tab. 3/4.

¹⁷ Robinson 1975, 56, Fig. 126-129.

¹⁸ Isto, 73-74, Fig. 179-186.

¹⁹ Isto, 92, Fig. 177-179; 100-104, Fig. 273-282.

²⁰ Riha 2001, 25.

²¹ Крунић 1997, кат. 358-363.

²² Riha 2001, 26.

Slika 5. Fragmenti šljemova

vijek, a slično datovanje bi moglo da se upotrebi u ovom slučaju, tačnije u kraj 2. i početak 3. vijeka, kako su datovani poznati šljemovi sa slično oblikovanim drškama.²³

Osim drške, još jedan nalaz bi mogao da se identifikuje kao dio šljema auksilijarne konjice, a radi se o gvozdenom ojačanju kalote (Tab. 1/2), kod koga je očuvan samo jedan kraj sa masivnim zakivcem. Ova ojačanja su se sastojala od dva lučna komada lima, ukrštena na vrhu kalote i pričvršćena za podlogu zakivcima sa karakteristično predimenzioniranom, kupastom glavom. Duži komad se pružao uzdužno, od samog obođa čeonog dijela, preko tjemenog i potiljačnog dijela kalote, skoro do štitnika za vrat. Na vrhu se nalazilo kvadratno proširenje, sa usjekom za umetanje kraćeg, poprečnog ojačanja, koje se pružalo između izreza za uši. Slično onima na legionarskim šljemovima iz istog perioda, ojačanja su služila za preuzimanje snage udarca sa kalote i, s obzirom na ovu funkciju, vjerovatno su bila sklona oštećenjima i zamjenama, tako da njihova pojava bez odgovarajućeg šljema nije neobi-

čan nalaz. Poznati primjerci ukazuju na to da su korišćena kod bronzanih i gvozdenih šljemova auksilijarne konjice, tačnije Robinsonovih tipova D, E i F, datovanih u razdoblje 2. vijeka. Radi se o šljemovima iz Heddernheima, Friedberga i iz Saone kod Merceyja,²⁴ dok su nalazi samih ojačanja poznati iz Saalburga, Kastell Pfünz, Corbridga i Newsteada, gdje mogu preciznije vremenski da se odrede u period vladavine Antonina Pija.²⁵ Ovo ukazuje na njihovu učestaliju upotrebu u okviru rajnskih i britanskih provincija, dok u dostupnoj literaturi nije poznat nijedan primjer iz bliže okoline.

Od nalaza koji bi mogli da se povežu sa šljemovima, nađeni su brojni fragmenti lima od legure bakra, kojima je teško sa sigurnošću utvrditi prvobitnu funkciju. Većina je predstavljala dio oplata nekog predmeta i vjerovatno je bila zalemljena za podlogu, s obzirom na to da ni kod jednog fragmenta nema zakivaca ni perforacija. Pokazuju veoma slične osobine, s obzirom na to da su iste debljine i izrađeni od iste legure, koja je

²³ Крунић 1997, кат. 358-363.

²⁴ Robinson 1975, 96-101, Fig. 254-268.

²⁵ Isto, 90-91, Fig. 113-116.

Slika 6. Šljem auksilijarne konjice iz Hedderheima (Robinson 1975, 100-101, Plates 273-276)

očuvala sjajnu, žućkastu boju, tako da se čini da su pripadali jednoj cjelini.

Izuzetak predstavlja fragment predmeta (Tab. 2/3; Sl. 5.1), koji je nešto deblji, zeleno patinirane površine, sa kružnim ispupčenjima, na čijoj površini su reljefno izvedene spirale, a očuvan je veći dio jedne takve spirale i manji dio druge. Slični ukrasi su poznati sa paradnih šljemova, gdje predstavljaju stilizovane prikaze kose uvijene u lokne, i najčešći su na oblicima koji su izdvojeni u Robinsonov podtip C, mada se javljaju i na šljemovima podtipa G (Sl. 7).²⁶ Prvi su se sastojali iz dva dijela, od maske za lice i kalote koja je prekrivala zadnji dio glave. Preko čeonog dijela, uglavnom na površini maske, a nekad i kalote, smješteni su plastični prikazi kose u obliku pramenova ili lokni, po pravilu raspoređeni u dva reda, koji se nekad nastavljaju ka bočnim stranama u vidu zalizaka. Izrada lokni u formi plastičnih spirala kod poznatih šljemova pokazuje varijacije u kvalitetu. Ovdje se radi o sasvim stilizovanom, relativno jednostavnom obliku, gdje su iskucavanjem na ispupčenoj podlozi izvedene jednolične linije spirale, međusobno razdvojene uskim žlijebom.

Među pomenutim fragmentima žućkastog lima nalaze se dva komada (Tab. 1/4, Sl. 5.3-4) sa ravnomjerno raspoređenim nizovima odvojenih kružnih ispupčenja, od kojih se na svakoj nalazi po jedna upisana kružnica sa tačkom u sredini. Veoma sličan oblik se javlja na paradnom šljemu podtipa H iz Worthinga, koga čini maska koja je prekrivala čelo, bradu i bočne strane lica. Na polju koje je smješteno u vidu trake preko čeonog dijela i završava se proširenjem u temporalnom predjelu, nalazi se ukras u vidu reljefnih krugova

sa tačkom u sredini, raspoređenih u pravilnim vodoravnim redovima.²⁷ Razlikuju se od dekoracije sa fragmenta iz Doboja samo po nedostatku kružnice u ispupčenju. Gotovo isti oblik se nalazi na maskama paradnih šljemova tipa E iz Straubinga i Eininga.²⁸ Forma i položaj ovog elementa dekoracije jasno svjedoči da se radi o veoma stilizovanom prikazu lokni. Osim što je potvrđen na paradnim šljemovima, fragment iz Makljenovca je možda mogao da se nalazi na šljemu auksilijarne konjice, kao dio dekorativne oplata (Sl. 8).

Ovoj grupi fragmenata pripadaju i dva komada lima (Tab. 1/5-6, Sl. 5, 2.5) koji se sastoje od reljefno izvedenih lukova razdvojenih žlijebovima, s tim da se na svakom luku nalaze podužne, plitko urezane paralelne linije. Veoma sličan motiv se javlja na nekim šljemovima auksilijarne konjice, i to na ukrašenim zalemljenim trakama, postavljenim iznad oboda čeonog dijela kalote, na kojima je stilizovano prikazana kosa u pramenovima. U pitanju su konjanički šljemovi H tipa, iz Hedderheima i Nijmegena.²⁹ Jedna od glavnih odlika ovog tipa je bogata bronzana oplata, koja pokriva veliki dio kalote, koja je mogla biti izrađena od bronzane ili gvožđane, a kod pojedinih primjeraka samo je ona očuvana i iskorišćena za rekonstrukciju kompletnog šljema. Pored široke trake iznad čeonog oboda, veća bronzana površina se nalazila preko potiljačnog dijela kalote i početka štitnika za vrat, a oplatu su imale i sve ivice kalote i štitnika. O prisustvu šljema ovog tipa u kastelu kod Doboja svjedoči i nalaz pomenute drške u obliku delfina, s obzirom na to da

²⁶ Isto, 115, Fig. 329. 333; 129, Fig. 283.

²⁷ Isto, 131, Plates 387-388.

²⁸ Isto, 124-125, Plates 365-366; Garbsch 1978, Taf. 1/1, Taf. 2/3-4.

²⁹ Robinson 1975, Plates 277-283.

Slika 7. Paradni šljemovi tipa C sa kosom prikazanom u vidu spiralnih lokni iz: 1. Newsteada i 2. Straubinga (Robinson 1975, 114, 116, Plates 318-319, 333)

se one često nalaze sa bolje ukrašenim šljemovima iz ove grupe. Imajući ovo u vidu, može da se ukaže na mogućnost da su ostali fragmenti žučkastog, bronzanog lima pripadali konjaničkom šljemu tipa H ili odgovarajućoj paragnatidi.

Dijelovi ljuspastog oklopa (Tab. 2/1) iz kastela su poznati od ranije, s obzirom na to da su otkriveni 1965–1967. godine, ali se prilikom objave samo ukratko spominju.³⁰ Tokom Belićevih istraživanja otkrivene su još četiri ljuspice iste forme i rasporeda perforacija. Radi se o pločicama pravougaonog oblika sa zaobljenim donjim ivicama, što predstavlja relativno čestu opštu formu, koja se javlja na najvećem broju poznatih primjera. Tri ravnomjerno raspoređena para perforacija postavljena su uz gornju ivicu, a pojedine ljuspice su i dalje međusobno spojene žicom. Ovaj raspored perforacija ukazuje na to da je vezivanje vršeno horizontalno i za podlogu, što je omogućavalo bolju pokretljivost i predstavlja odliku ranijeg tipa oklopa, dok se od vremena vladavine dinastije Antonina javlja i metod spajanja pločice za svaku susjednu, čime je znatno smanjena fleksibilnost.³¹ Pločice ljuspastih oklopa su dobro poznate sa prostorno bliskih nalazišta, ali ako uzmemo u obzir formu i raspored perforacija, nema direktnih analogija za ljuspice iz Makljenovca u bližem okruženju.³² Direktna analogije

potiču sa nalazišta iz okoline Leona u Hispaniji, iz datovanih arheoloških slojeva, i ukazuju na duže vrijeme korišćenja. Najstariji iz Santa Marine se vezuju za drugu fazu kastruma, koja se odnosi na period vladavine Tiberija i Nerona, dok se od ostalih nalaza grupa iz mjesta Puente Castro datuje u drugu polovinu 2. i prvu polovinu 3. vijeka, ona iz logora kohorte *I Celtiberorum* u kraj 2. i posebno 3. vijek, a iz Plaze del Conde Luna u kraj 3. vijeka.³³ Varijacije među njima su minimalne i preovladavaju iste dimenzije i raspored perforacija u tri para uz gornju ivicu kao kod ljuspice iz Makljenovca.

Od ofanzivnog naoružanja izdvaja se bodež (Tab. 2/5), koji se sastoji od sječiva, čije ivice i površina su jako korodirani, i odlomljenog trna za nasađivanje na dršku. Sječivo se, kao što je karakteristično za rimske bodeže, sužava u gornjoj polovini lista. Njegova dužina je 27 cm, s tim da treba imati u vidu da je vrh odlomljen, a maksimalna širina iznosi 7,5 cm, tako da se može govoriti o relativno širokom sječivu. Nema istaknutog rebra, ali na korodiranoj površini mogu da se primijete dva uska i plitka žlijeba. Trn je samo djelomično očuvan. Ima pločasti presjek, sa širinom od 2,4 cm i debljinom od 0,2 cm. Na sredini se nalazi dio perforacije, koja je vjerovatno služila za zakivanje drške za trn.

Prema najčešće korišćenoj tipologiji, koja se prvobitno odnosi na bodeže iz perioda 1. vije-

³⁰ Čremošnik 1984, 44, Tab. 5/8.

³¹ Bishop / Coulston 1993, 117.

³² Radman-Livaja 2005, kat. 133-161; Vujović 1998, 24-28, Tab. 4/1-18.

³³ Aurrecoechea 2010, 94, Fig. 2. 4-6.

Slika 8. Paradni šljemovi sa prikazom kose u vidu stilizovanih lokni: 1. tipa E iz Straubinga, i 2. tipa H iz Worthinga i muzeja u Norwichu (Robinson 1975, 125, 131, Plates 365-366, 387-388)

ka,³⁴ datovanje se vrši na osnovu karakteristika pojedinih dijelova, kao što su trn, oblik i dimenzije sječiva i izgled rebra, način nasađivanja drške, kao i oblik i dekoracija korica, s tim da se mnogi od ovih oblika ponavljaju i kasnije, tokom 2. i 3. vijeka. S obzirom na to da uz bodež iz Doboja nisu otkrivene korice, vremensko opredjeljenje mora da se osloni na osobine trna i sječiva. Trn pločastog presjeka je poznat sa ranijih tipova bodeža, kakvi su korišćeni prije sredine 1. vijeka, kada su pločasti jezici zamijenjeni masivnijim trnovima sa punim presjekom, a potvrđena je njihova pojava tokom 2. i 3. vijeka, kada se koriste istovremeno sa masivnijim trnovima.³⁵ Prisustvo perforacija na ramenu sječiva se vremenski poklapa sa pločastim trnovima, odnosno izlazi iz upotrebe za vrijeme Neronove vladavine i ponovo počinje da se koristi od 2. vijeka.³⁶ Mada se tendencija ka reduciranju rebra javlja i tokom 1. vijeka kod bodeža iz Vindonisse, nedostatak rebra i prisustvo uskih žlijebova nije karakteristično za ovaj period i predstavlja odliku kasnijih tipova, koji se javljaju tek od 2. vijeka.³⁷

³⁴ Scott 1985, 160-213.

³⁵ Isto, 162-163.

³⁶ Isto, 163.

³⁷ Isto, 164-165.

Novija tipologija, koja definiše tri perioda u razvoju ove vrste naoružanja, mada uzima u obzir i druge elemente, oslanja se prvenstveno na razlike u veličini, ukazujući na tendenciju ka znatnom uvećanju dimenzija kod mlađih u odnosu na starije primjerke.³⁸ Treći period, koji traje od početka 2. vijeka do sredine 3. vijeka, odlikuje se masivnim sječivima, čija dužina iznosi oko 30 cm, a širina čak od 7 cm do 8 cm, što je znatno više u odnosu na ranije bodeže. Razlikuju se od bodeža 1. vijeka po nedostatku dekoracije na koricama i samom bodežu. Jednako su zastupljene obje vrste trna za nasađivanje drške, a što se tiče izgleda rebra, najčešće se javlja slabo istaknuto ili neistaknuto središnje rebro, čiji oblik definišu dva paralelna žlijeba.³⁹ Na osnovu pomenutih osobina, može da se zaključi da pugio iz Doboja pripada upravo ovom periodu, a najbliže analogije se javljaju unutar ostave iz Künzinga. Ova ostava gvozdениh predmeta, koja između ostalog sadrži 51 bodež i 29 korica bodeža, nađena je u blizini principije utvrđenja i, na osnovu nalaza novca, datovana je u 259/260. godinu, što se poklapa sa prvim rušenjem utvrđenja i padom limesa za vrijeme upada Alamana.

³⁸ Saliola / Casprini 2012, 12-15.

³⁹ Isto, 22-24.

To je ujedno i najkasniji sigurno potvrđen datum kada je u pitanju upotreba pugija.⁴⁰

Predmeti za svakodnevnu upotrebu i dijelovi namještaja

Pored dijelova vojne opreme, u pokretnom inventaru su se nalazili predmeti za svakodnevnu upotrebu, za osvjetljenje prostora, dijelovi posuda i mehanizama za zaključavanje i otključavanje, kao i otvaranje i zatvaranje vrata i dijelova namještaja. Uglavnom su to predmeti koji se često nalaze u utvrđenjima i naseobinskim slojevima iz antičkog i kasnoantičkog perioda, dok rjeđu pojavu predstavlja nalaz bronzane svjetiljke (Tab. 3/2, Sl. 9). Ona je kruškolikog oblika, sa lepezasto formiranim nošem i visoke, vertikalno postavljene poluge na disku, za koju se najvjerojatnije kačio lanac sa kojeg je visila lampa. Za razliku od keramičkih, koje imaju širu upotrebu, metalne svjetiljke su smatrane luksuznim predmetima, tako da se javljaju uglavnom u stambenim objektima bogatijih građana, gdje su često stajale u okviru kućnog svetišta, ili u hramovima kao votivni darovi, dok se veoma rijetko nalaze u grobovima.⁴¹ Unutar utvrđenja, njen prvobitni položaj je mogao da bude upravo u okviru svetišta, odnosno najvjerojatnije u centralnoj prostoriji sjevernog dijela principije. S obzirom na to da su malobrojne i izuzetno rijetko predstavljaju rezultat serijske proizvodnje, njihova klasifikacija je otežana, mada postoje pokušaji da se izradi tipologija na osnovu oblika. Prema klasifikaciji koju je izradila Iványi, svjetiljka iz Makljenovca pripada tipu XXXVII, u koji spadaju veoma slični primjeri iz Siscije, Račjeg sela i Dunaújvárosa, a u ovu grupu su svrstane i lampe iz Székesfehérvára, Osijeka i Beča.⁴² Prve tri odgovaraju svjetiljci iz Makljenovca po tome što na disku sadrže dijelove uz pomoć kojih je lampa visila sa lanca, s tim da se jedino ona iz Dunaújvárosa odlikuje istom, vertikalnom polugom sa perforacijom. Ostale, iako su svrstane u ovu grupu, razlikuju se kako po obliku tako i po sistemu kačenja. Jedina koja je sigurno datovana iz ove grupe je svjetiljka iz Vindobone, koja je nađena zajedno sa novcem Antonija Pija i Marka Aurelija, ali, kao što je na-

glašeno, ona se ne može smatrati istim tipom.⁴³ S druge strane, geografski najbliži nalazi metalnih svjetiljki, koji potiču sa lokaliteta Krehin Gradac kod Čitluka i okoline Singidunuma, znatno se razlikuju po formi, dok jedna iz okoline Bijeljine nije objavljena.⁴⁴ S obzirom na ove okolnosti, za lampu o kojoj je ovdje riječ mora da se prihvati široko datovanje od 2. vijeka do 4. vijeka.

Jedini trag bronzane posude je gvozdena drška situle (Tab. 3/1), koja se završava veoma stilizovanim protomima ptica i ima očuvane petlje kojima je drška bila vezana za posudu. Mada dijelovi same posude nisu očuvani, brojni primjeri iz bližeg i šireg okruženja svjedoče da se radi o vedru, odnosno situli. Njihova pojava u regionu se vezuje već za latenski period, odnosno za kraj 2. vijeka i prvu polovinu 1. vijeka prije nove ere, kada su ušli u upotrebu kod Skordiska, gdje se često nalaze u funerarnom kontekstu i, mada postoji mišljenje da se radi o italском importu, neki podaci ukazuju na proizvodnju u lokalnim radionicama.⁴⁵ Kad je u pitanju antički period, ova vrsta posuda može da se posmatra primarno kao dio vojne opreme, gdje se koristila za prenošenje, pripremanje i čuvanje hrane. Više primjera je poznato iz Siska i Sremske Rače, kao i jedan iz Čačka, a brojne su i prostorno dalje analogije.⁴⁶ Mada ne postoji tipologija kada su drške u pitanju, neki njihovi elementi pokazuju razlike u formi. Završeci mogu biti različito oblikovani, odnosno uvijeni u spiralu, u vidu zadebljanja ili u vidu protoma ptica, sa različitim nivoom stilizacije. Veoma stilizovane predstave, kao kod drške iz Makljenovca, nisu rijetke i zastupljene su kod nekih primjera iz Siska i iz latenskog groba u Sotinu.⁴⁷ Završeci drške su provučeni kroz petlje koje su zakivcima pričvršćene za posudu. U rijetkim slučajevima, posuda i petlje su izrađene od jednog komada metala, a kod većine situla sa obližnjih lokaliteta, petlja se sastoji od komada metala koji je u sredini kružno savijen i služi za provlačenje drške, dok su krajevi raskucani u pravougaone pločice koje se zakivcima pričvršćuju za podlogu. Kod drške iz Makljenovca ova konstrukcija

⁴⁰ Herrmann 1969, 129-141; Bishop / Coulston 1993, 135; Saliola / Casprini 2012, 24.

⁴¹ Крунић 1997, 189.

⁴² Iványi 1935, 301-302, Taf. 62/1-3. 6.

⁴³ Iványi 1935, 302.

⁴⁴ Крунић 1997, 189-190, кат. 296-300; Busuladžić 2007, 86-87.

⁴⁵ Dizdar / Radman-Livaja 2004, 50.

⁴⁶ Hoffiller 1903-04, 99-106; Вујовић / Дмитровић 2007, 216-217.

⁴⁷ Hoffiller 1903-04, 100; Dizdar / Radman-Livaja 2004, 50.

Slika 9. Bronzana svjetiljka

je nešto drugačija, s obzirom na to da petlja u donjem dijelu ima ovalni nastavak koji je zakivcima pričvršćen za trouglastu, odnosno listoliku pločicu sa spoljne strane, tako da su obje bile prikovane za posudu. Ovakav sklop nema poznatih analogija u okruženju. Treba imati u vidu da se radi o dijelu posude koji je bio sklon kvarenju, s obzirom na to da je nosio težinu posude i sadržaja. Njegov sklop je mogao da bude izrađen u isto vrijeme kada i odgovarajuća posuda, ali je mogao da predstavlja i djelo lokalnog zanatlije nakon što je originalna petlja oštećena.

Kako su istraživanjima obuhvaćene prostorije principije koje su služile za odlaganje i čuvanje opreme, mogu da se očekuju upravo komadi namještaja namijenjeni ovoj ulozi, odnosno ormari, kutije i sanduci različitih veličina. Organske komponente ovih predmeta nisu očuvane, a metalni dijelovi koji su ušli u arheološki inventar sastoje se najčešće od mehanizama za zaključavanje, odnosno brava, oplata brava i ključeva, kao i klinova i klamfi koji su održavali strukturu drvenih predmeta. Osim namještaju, ovi predmeti su mogli da pripadaju i vratima, što je možda i vjerovatnije, posebno kada se radi o nalazima većih dimenzija i grublje obrade.

Prilikom Belićevih istraživanja otkrivena su samo dva predmeta koja pripadaju klasičnom mehanizmu za zaključavanje, a radi se o ključu i gvozdenoj oplati brave. Međutim, prilikom kasnijih iskopavanja, naišlo se na mnogo veći broj nalaza ovog tipa, tako da se spominje ukupno trinaest bronzanih i gvozdениh ključeva u principiji i uz zapadni bedem, kao i jedan fragmentovani zasun.⁴⁸ Ključ (Tab. 3/4) o kome je ovdje riječ izrađen je od legure bakra. Sastoji se od kružne petlje sa narebrenim stranama, na čijem vrhu se nalazi stepenasto ispupčenje, drške koja se od petlje postepeno sužava i uskog pera sa četiri zupca raspoređena u jednom redu. Zupac koji stoji najbliže drški je većih dimenzija u odnosu na ostale. Donji dio drške i pera ukrašeni su urezanim linijama. Ove karakteristike svjedoče da se radi o tzv. klizećem ključu, koji predstavlja najrašireniji tip kada je riječ o ovoj vrsti predmeta i služio je za otključavanje tzv. brave sa prekidačem. Kod ovog mehanizma, sa unutrašnje strane brave se nalazio zasun, koga su držali na mjestu zupci prekidača. Nakon što je ključ ulazio u bravu, najvažniju ulogu su igrali zupci pera, čiji broj, veličina i oblik su morali da odgovaraju otvorima na zasunu, čijim uklapanjem

⁴⁸ Čremošnik 1984, 44-46.

se zasun oslobađao od zubaca prekidača i mogao da se pomjeri povlačenjem ili podizanjem ključa, čime se pomjerala i poluga koja je držala vrata na mjestu. Radi se o osnovnom mehanizmu, koji je mogao da ima različite varijacije.⁴⁹ Materijal, veličina i dekoracija ključa ukazuju na to da se odgovarajuća brava nalazila prije na otvoru sanduka ili sličnog predmeta, nego na vratima. Još četiri bronzana ključa manjih dimenzija i sa ukrašenom površinom nađena su u zadnjim prostorijama principije, koje su prema analogijama služile kao kancelarije.⁵⁰ Pored očigledne funkcije, oni su služili i kao statusni simboli koji su obilježavali autoritet i privilegije vlasnika i nošeni su zakačeni oko vrata ili na pojasu.

Moguće je da je istom tipu brave pripadala i gvozdена oplata (Tab. 3/5), koja je samo djelomično očuvana, ali je prvobitno imala pravougaoni oblik. Očuvan je dio jednog četvrtastog otvora za ključ, a na jednom očuvanom uglu nalazi se kružna perforacija za zakivak. Jedna od karakteristika gore pomenutog mehanizma jeste i otvor L-oblika, koji je odgovarao smjeru pomjeranja ključa, ali zbog fragmentovanog stanja ovdje ne može da se potvrdi.⁵¹ Teško je govoriti i o prvobitnim dimenzijama, kao i broju otvora, koji se razlikuje od jednog do drugog primjera. Najbliža analogija potiče iz jedne od vila u okolini Lisičića, gdje su nađeni i drugi dijelovi brave, a interesantno je da ih nema u inventaru sa sistematskih iskopavanja sličnih lokaliteta u unutrašnjosti Dalmacije, mada nalazi ključeva nisu rijetki.⁵² U ovom slučaju, s obzirom na moguću veličinu i materijal, najvjerovatnije je da se radi o oplati brave sa vrata ili nekog većeg komada namještaja, kao i da joj je odgovarao jedan od gvozdenih ključeva sa tri zupca koji su otkriveni u prostorijama principije.

Sistemu zaključavanja u širem smislu pripadala je gvozdена kuka (Tab. 3/6), koja se na jednoj strani završava petljom kroz koju je provučena klamfa od istog materijala, a na drugoj strani se savija približno pod pravim uglom i na savijenom dijelu ima ovalnu perforaciju. Masivna klamfa svjedoči da je ovaj dio predmeta bio umetnut u drvenu podlogu veće debljine, dok je sama kuka bila pokretna. Nije isključeno da

je ovaj predmet bio pričvršćen za pokretni dio namještaja, odnosno za vrata ili poklopac na vratima, ormaru ili sanduku, dok je savijeni dio kuke prolazio kroz petlju ili sličan predmet na nepokretnom dijelu namještaja i tako služio za zaključavanje. Kroz perforaciju na kuki je mogla da se provlači igla, što je dalje osiguravalo kuku od pomjeranja.

Komadu namještaja je najvjerovatnije pripadala veća gvozdена alka sa klamfom (Tab. 3/7), od koje je jedan kraj oštećen, a drugi povijen. Njene dimenzije ukazuju na to da je bila provučena kroz podlogu čija debljina nije bila veća od 2 cm. Mogla je da bude pričvršćena za mobilni dio namještaja, odnosno vrata ili poklopac. Veoma slična alka je nađena prilikom istraživanja kasnoantičkog utvrđenja na gradini Zecovi kod Prijedora.⁵³

Staklo

Prilikom istraživanja utvrđenja nađen je mali broj fragmenata staklenih predmeta, koji često nisu očuvani u dovoljnoj mjeri da se odredi i rekonstruiše njihov prvobitni oblik. To se prvenstveno odnosi na dva manja komada veoma tankog, sasvim prozirnog stakla (Tab. 5/4-5), koji imaju konkavan oblik, a s obzirom na količinu i karakteristike, najvjerovatnije je da se radi o dijelovima jedne posude. Nažalost, bez podataka o njenoj morfologiji, dostupne su nam samo informacije bazirane na osobinama materijala. Upotreba bezbojnog stakla započinje na istočnom Mediteranu još u periodu 8. ili 7. vijeka prije nove ere, a u Grčkoj je raširena od kraja 5. vijeka prije nove ere. Međutim, u ostalim dijelovima Carstva ona se poklapa sa razvojem tehnike duvanja stakla, od druge polovine 1. vijeka, a najčešće je korišćena za izradu posuda.⁵⁴ Pojedini navodi iz pisanih izvora svjedoče da su predmeti od bezbojnog stakla smatrani luksuznim proizvodima, ali tek preostaje da se izvrše arheološke analize kojima bi se utvrdilo da li ova vrijednost potiče od samog materijala ili drugih karakteristika predmeta, kao što su njihova upotreba, forma i dekoracija.⁵⁵ Fizičko-hemijske analize ukazuju na to da su rijetki primjerci izrađeni od prirodno bezbojnog stakla, dok su češći slučajevi gdje se

⁴⁹ Fernández Ibáñez 2007, 218-220; Pace 2014, 57-66.

⁵⁰ Čremošnik 1984, 44-46.

⁵¹ Fernández Ibáñez 2007, 220; Pace 2014, 58-59.

⁵² Čremošnik 1957, 152, Sl. 7/5.

⁵³ Čremošnik 1956, 143, Sl. 3/7; Busuladžić 2014.

⁵⁴ Gliozzo 2016, 1.

⁵⁵ Plinije Stariji, 3.36; Barag 1987, 109-116; Gliozzo 2016, 2.

bezbojnost postizala vještačkim putem prilikom izrade, i to uz pomoć dodavanja antimona kod egipatskih radionica, odnosno mangana u radionicama na Levantu. Četvrtu grupu predstavljaju reciklirani proizvodi, čije porijeklo nije sigurno, s obzirom na to da su mogli da se izrađuju u lokalnim radionicama.⁵⁶ U ovom smislu, hemijska analiza bi mogla da ukaže na porijeklo posude, ali i da pomogne prilikom datovanja. Činjenica da se ovdje radi o čistom staklu, bez primjesa i mjehurića, kao i bez prisustva zelenkaste boje, koji su česti kod kasnoantičkog stakla, ovi fragmenti bi mogli da se smjeste u vremenski period od 2. do 3. vijeka.⁵⁷

Fragment narukvice od neprozirnog stakla plave boje (Tab. 5/2) vjerovatno pripada istom predmetu kao fragment koji se spominje kod Čremošnik.⁵⁸ Ima jednostavan, polukružni presjek, sa blago profilisanom spoljnom stranom. Staklene narukvice se pojavljuju u našem okruženju, na prostoru koji su naseljavali Skordisci i Taurisci, od početka srednjeg latena, odnosno od sredine 3. vijeka prije nove ere, i nalaze se u naseljima i grobnim cjelinama sve do rimskih osvajanja.⁵⁹ Tada nastaje pauza u njihovom korišćenju, koja se završava sredinom 3. vijeka, kada na istočnom Mediteranu počinju da se izrađuju staklene narukvice, najprije za djecu, a zatim i za odrasle, i odatle se šire u evropske provincije. Njihova upotreba traje sve do kraja antike, što znači da se njihovo nošenje kod nas poklapa sa 3. i 4. vijekom, do početka migracionog perioda u 5. vijeku.⁶⁰ Najčešće su uniformne, tamne i neprozirne boje, naizgled crne, što potvrđuje da su izrađivane kao imitacija nakita od skupocjenog gagata. Predstavljaju relativno česte nalaze na antičkim lokalitetima, a učestala pojava u ženskim grobovima se povezuje sa ulogom gagata u posmrtnom kultu, mada se negdje ukazuje na brojnu zastupljenost i u naseljima, s tim da su one slabije objavljivane.⁶¹ Postoje dvije tipologije ove vrste materijala. Prva, koja je načinjena na osnovu narukvica sa Bliskog Istoka, temelji se na načinu dekoracije, dok se druga, prema narukvi-

cama iz Belgije, zasniva na presjeku i tehnološki izrade.⁶² Kod klasifikacije geografski bliskih narukvica, sa dalmatinske obale i iz Podravine, korišćena je istočnjačka tipologija.⁶³ Prema njoj, narukvica iz Makljenovca pripada relativno uobičajenom tipu A2, u koji spadaju neukrašeni, jednobojni primjerci, odnosno podtipu A2a, s obzirom na to da posjeduje polukružni presjek. Ovaj podtip je jako raširen i prisutan je u istočnim provincijama od 3. do 7. vijeka, ali se s obzirom na istorijske okolnosti u okruženju datuje od 3. vijeka do prve polovine 5. vijeka.⁶⁴

Smatra se da je pojava narukvica u različitim bojama osim crne, najčešće u zelenim nijansama, zatim svijetlosmeđim i rjeđe plavim, karakteristika kasnije faze u njihovoj proizvodnji.⁶⁵ S druge strane, kobaltnoplave narukvice D-presjeka i bez ukrasa predstavljaju jedan od najrasprostranjenijih tipova kod Tauriska i Skordiska tokom kasnog latena.⁶⁶ U zbirci franjevačkog samostana u Tolisi čuva se približno šezdeset fragmenata narukvica sa desetak nalazišta u okolini Orašja.⁶⁷ Radi se o površinskim nalazima, sa lokaliteta gdje su konstatovani ostaci iz različitih razdoblja, a i same tipološke karakteristike pojedinih primjera odgovaraju tipično rimskoj ili tipično latenskoj proizvodnji, što otežava opredjeljenje narukvica sa tipološki slabije osjetljivom formom. Mada su prisutne i crne narukvice, plava boja svjetlijih nijansi je mnogo više zastupljena. Fragment jedne crne, narebrene narukvice sa nalazišta "Kućišta" kod Tolise, čiji oblik ukazuje na deformaciju prilikom izrade, svjedoči o postojanju proizvodnog centra u rimskom periodu. Još jedna radionica u relativno bliskom okruženju konstatovana je u Podravini, gdje je takođe zabilježena jaka proizvodnja u latenskom periodu.⁶⁸ Prema tome, detaljnija istraživanja ove vrste materijala su potrebna da bi se utvrdila njegova zastupljenost u pojedinim područjima, ali i da bi se utvrdilo da li postoje vidljive razlike među pojedinim mikroregijama i u kojoj mjeri su one povezane sa pristorijskom tradicijom. Dakle, za sada nedostaju

⁵⁶ Gliozzo 2016, 2-29.

⁵⁷ Paškvalin 1976, 109-138; Buljević 1994, 258; Busuladžić 2011, 179-196; Ljeljak 2014, 79-82.

⁵⁸ Čremošnik 1984, 45.

⁵⁹ Dizdar 2006, 71.

⁶⁰ Buljević 1999, 192; Jelinčić 2010, 71.

⁶¹ Jelinčić 2010, 109-110.

⁶² Spear 1987, 51-61; Cosyns 2004, 15-18.

⁶³ Buljević 1999, 189-205; Jelinčić 2010, 111.

⁶⁴ Spear 1987, 54; Jelinčić 2010, 111.

⁶⁵ Buljević 1999, 193.

⁶⁶ Dizdar 2006, 76-77.

⁶⁷ Zahvaljujem Peri Matkiću iz zbirke franjevačkog samostana u Tolisi na podacima i uvidu u materijal.

⁶⁸ Jelinčić 2010, 111.

podaci neophodni da se izvrši preciznije opredjeljenje narukvice iz Makljenovca.

Nađena su još dva predmeta čija upotreba nije jasna. Jedan je fragment izrađen najvjerojatnije u kalupu (Tab. 5/3), od mutnog stakla bjeličaste boje, sa dosta mjehurića. Ravnog je profila i nešto debljeg presjeka. Spoljna strana je ukrašena lučnim rebrima, između kojih se nalazi polje ispunjeno pravilno raspoređenim sitnim ispupčenjima. Drugi je gotovo u cijelosti očuvan predmet u obliku poluge sa zaobljenim krajevima (Tab. 5/1), sa pet pravilno raspoređenih, plitkih, paralelnih žlijebova na površini. Liven je od bezbojnog, ali mutnog stakla, sa dosta mjehurića.

Keramika

Imitacija terra sigillate

Među nalazima keramike izdvaja se jedan fragment zdjele (Tab. 6/1) blago zakošenih zidova, sa bademasto proširenim, prstenastim obodom, izrađen od dobro prečišćene gline, sa crvenom bojom pečenja i crvenim premazom na površini. Na fragmentu je očuvan dio dekoracije posude, u vidu horizontalnog rebra, i ispod njega reljefno izvedenim nizom girlandi. Forma i obrada površine ukazuju na to da se radi o imitaciji keramike *terra sigillata*. Za ovakve posude, nastale po uzoru na južnogalski tip Drag. 37, najprije se smatralo da su proizvođene samo u Sisciji, ali su nalazi kalupa u Margumu i posuda u Panoniji, Meziji i Dakiji, kao i određene lokalne varijacije, pokazali da se radi o mnogo široj proizvodnji.⁶⁹ Reljefni ornament se javlja u vidu jajastog ukrasa, rozeta, lišća, motiva pelte i životinja u pokretu, a izveden je u kalupu ili ručnim pečatima. Girlande u gornjoj zoni ukrašenog dijela posude, kao kod fragmenta iz Makljenovca, jedan su od najčešćih motiva. Datovanje se najčešće smješta u 2. vijek, a negdje i u početak 3. vijeka.⁷⁰

Zdjele

Na osnovu fragmenata, rekonstruisano je jedanaest posuda koje odgovaraju kalotastim zdjelama sa razgrnutim, prstenasto profilisanim obodom i konkavnim dnom koje leži na prstenastoj

stopi. Među njima su najbrojnije one rađene od dobro ili srednje prečišćene gline, sive ili tamnosive boje pečenja, nekad sa crno bojenom i uglačanom površinom (Tab. 8/1-8). Samo jedan fragment dna posjeduje crvenu boju pečenja, a izdvojene su i tri posude svijetle boje, ukrašene tehnikom mramorizacije, o kojima će se govoriti kasnije. Čremošnik takođe iznosi da su zdjele sa prstenastim obodom i dnom brojno zastupljene među posudama iz kastela i termi iz naselja, kao i da se javljaju u sivoj i bjeličastoj boji pečenja i u mramoriziranoj varijanti.⁷¹

Zdjele ovog tipa predstavljaju vrstu luksuzne keramike domaće proizvodnje.⁷² Podaci koji su dostupni sa istraživanja rimskih nalazišta u Bosni i Hercegovini ukazuju na to da se radi o često korišćenom obliku, mada su činjenice predstavljene u publikacijama nedovoljne da se stekne detaljniji uvid u postojeće stanje. Uglavnom se radi o arheološkim iskopavanjima privrednih kompleksa i vila koja je vodila i objavila Irma Čremošnik. Ona navodi da su među nalazima finije keramike najčešći fragmenti sivih posuda, nekad crne, sjajno uglačane površine, sa lučno uvijenim i kružno zadebljanim obodima, koje naziva tzv. belgijskim posuđem, zbog sličnosti sa *terra nigra* keramikom. Javljaju se u okviru rimskog nalazišta u Čelebićima, u ograđenim vilama u okolini Lisičića kod Konjica, u Mušićima i Žabljaku, kao i Dračevoj strani kod Panika.⁷³ Fragmenti sivih zdjela sa prstenastim obodom otkriveni su i u okviru utvrđenog kompleksa u Karauli kod Kanknja.⁷⁴ Pored u sivo pečenoj keramici, ovaj oblik se na pomenutoj teritoriji javlja ponekad i u crveno pečenoj varijanti, mada mnogo rjeđe, a čest je kod posuda koje su ukrašene imitacijom tehnike mramorizacije.⁷⁵

Osim na pomenutim nalazištima, kalotaste zdjele sa prstenastim obodom i dnom poznate su i na teritoriji Gornje Mezije. U Singidunumu su izdvojene kao tip I/4 i brojno su zastupljene u slojevima 2. vijeka, a još više u slojevima 3. vijeka, s tim da su ovdje veoma rijetke u sivoj varijanti, tako da su mnogo brojnije crveno pečene zdjele, sa crveno bojenom ili firnisovanom površinom.

⁶⁹ Brukner 1981, 23, Tab. 37-38; Nikolić-Đorđević 2000, 23-24, tip 1/16.

⁶⁹ Brukner 1981, 23, Tab. 37-38; Nikolić-Đorđević 2000, 23-24, tip 1/16.

⁷⁰ Brukner 1981, 23; Nikolić-Đorđević 2000, 23.

⁷¹ Čremošnik 1984, 49.

⁷² Nikolić-Đorđević 2000, 19.

⁷³ Čremošnik 1954, 182; 1955, 121; 1957, 151; 1970, 104-105; 1974, 104.

⁷⁴ Paškvalin 1991-2005, 136-137.

⁷⁵ Čremošnik 1955, 121; 1970, 49; 1974, 105.

Nalazi iz jame ispred Narodnog muzeja ukazuju na to da se u ovom gradu nalazila njihova radionica.⁷⁶ S druge strane, na susjednom prostoru koji odgovara južnoj Panoniji,⁷⁷ kao i obalnom dijelu provincije Dalmacije, ovaj oblik nije konstatovan, tako da njihova rasprostranjenost može da se ograniči na unutrašnjost Dalmacije, gdje prevladavaju posude u sivoj boji, sa uglačanom crnom površinom, kao i dio Gornje Mezije oko Singidunuma, gdje se isti oblik javlja mnogo češće u crvenoj varijanti.

Istim oblikom kao što je prethodna odlikuje se i svijetla keramika, ovdje prisutna sa jednim prstenastim dnom i dva fragmenta oboda, koji ispod ramena imaju urezana po dva horizontalna žlijeba. Površina jednog oboda je premazana narandžastom bojom (Tab. 6/2), za koju se čini da je ograničena na gornju polovinu posude, a sa unutrašnje strane su vertikalno nanese crne pruge. Kod drugog fragmenta (Tab. 6/3), tamno-crvene vertikalne pruge su smještene sa unutrašnje strane posude, a tragovi iste boje se nalaze sa unutrašnje strane oboda, dok su tragovi crnih pruga vidljivi sa spoljne strane. Treći fragment (Tab. 6/4), koji pripada dnu sa prstenastom stopom, ima svijetlonarandžastu boju djelomično očuvanu na površini. Sa unutrašnje strane vidljivi su nizovi širokih talasastih linija, izvedenih u crnoj boji. Ovdje se najvjerovatnije radi o lokalnoj varijanti u izvedbi tehnike mramorizacije, koja se odlikuje slabijom kvalitetom u odnosu na italске proizvode iz posljednje trećine 1. vijeka i prve trećine 2. vijeka, a datuje se kasnije u odnosu na njih, odnosno u period od 2. do 4. vijeka.⁷⁸ Ova vrsta keramike se javlja na istim nalazištima gdje se u većem broju naišlo na posude prethodne grupe, odnosno u Žabljaku, Lisičićima i Paniku, a jedan fragment potiče iz Karaule kod Kaknja.⁷⁹

Izdvoja se jedan fragment koji se odlikuje grubljom fakturom, rađen od gline sa dodatkom krupnijeg pijeska i tucanog krečnjaka, sive boje pečenja i neobrađene površine. Takođe, vrat je nešto izraženiji nego kod gore pomenutih oblika. Kalotaste zdjele sa trakastim obodom grublje fakture su poznate sa nalazišta u Gornjoj Mezi-

ji, gdje se datuju u kasnoantički period. U Singidunumu se vezuju za drugu polovinu 3. vijeka i 4. vijek, dok su u Saldumu datovane u drugu polovinu 4. vijeka, odnosno period Valentinijanove vladavine.⁸⁰

Kalotaste zdjele su slabije zastupljene. Jedan fragment rađen od dobro prečišćene, žućkaste gline, sa žlijebom ispod oboda, ima analogije među keramikom iz Singidunuma. I ovdje je prisutan samo sa tri posude, koje su na osnovu konteksta nalaza datovane u prvu polovinu 2. vijeka, a smatra se da predstavljaju proizvod singidunumske radionice.⁸¹

Lonci

Kada su u pitanju lonci, zastupljena je samo jedna varijanta oblika, koja se odlikuje razgrnutim, trakastim i zadebljanim obodom, koji je po sredini užlijebljen (Tab. 8/1-6). Prisutno je šest oboda, kao i jedno dno, koje može da se uvrsti u ovu grupu, koji pokazuju međusobne razlike u određenim karakteristikama. Rađeni su od pjeskovite gline, sa manje ili više tucanog krečnjaka i pljeve, uglavnom dobro pečeni, u tonovima od crvene i mrke do sive boje. Tri fragmenta sa izrazito zadebljanim obodima pripadaju nešto masivnijim posudama, sa debljim zidovima, dok su ostali manjeg prečnika i manje zadebljanog oboda. Vrat je različito naglašen, a kod većine se na ovom dijelu posude nalazi usko ili šire, slabije naglašeno, vodoravno rebro.

Pored kastela u Makljenovcu, gdje su u velikom broju nađeni i tokom iskopavanja 1964–1967. godine, lonci ove forme su brojno zastupljeni i na drugim nalazištima u zaleđu Dalmacije, prije svega u okviru vila u Tutnjevcu i Žabljaku.⁸² Pojedini fragmenti potiču sa iskopavanja manjeg obima iz Karaule kod Kaknja i nalazišta Gradac na Ilinjači kod Sarajeva.⁸³ Čremošnik, koja se najviše bavila ovom vrstom keramike na prostoru Bosne i Hercegovine, različito ju je datovala, tako da ju je nekad pripisivala periodu kasne antike i seobe naroda, a češće slovenskoj, odnosno srednjovjekovnoj gradišnoj keramici.⁸⁴ Međutim, radi se o formi koja je karakteristična za Do-

⁷⁶ Nikolić-Đorđević 2000, 18-19, 1/4; Raičković 2007, Tab. 1, Sl. 4.

⁷⁷ Brukner 1982, 39-40; Jelinčić 2009, 54-60.

⁷⁸ Brukner 1981, 33.

⁷⁹ Čremošnik 1970, 104-105; Paškvalin 1991–2005, Tab. 1/3.

⁸⁰ Nikolić-Đorđević 2000, 28, 1/25; Jeremić 2009, 78, Type 1/19.

⁸¹ Nikolić-Đorđević 2000, 22, 1/12.

⁸² Čremošnik 1958, 41-43; 1970, 108-111; 1984, 61-69.

⁸³ Paškvalin 1991–2005, Tab. 5/1; Fekeža 1991–2005, Tab. 4.

⁸⁴ Čremošnik 1958, 41-43; 1970, 108-111; 1984, 61-69.

nju Panoniju, i to u dužem vremenskom periodu, od kraja 1. vijeka do kraja 4. vijeka, tokom kog je dolazilo do manjih promjena u oblikovanju i fakturi.⁸⁵

Tanjiri

Tanjiri predstavljaju italski oblik koji je došao na naše prostore sa rimskim osvajanjima i nastao da se proizvodi u provincijalnim radionicama sve do kraja antike.⁸⁶ Radi se o formi koja je mogla da se koristi kako za spremanje tako i za služenje hrane. Jedan tip ovih posuda, koji predstavlja relativno čestu pojavu u rimskoj keramici, a odlikuje se prstenasto proširenim obodom sa unutrašnje strane, blago zakošenim zidovima i nekad izdignutog dna, izrađivan je od dobro prečišćene zemlje i pečen u crvenim, mrkim ili sivim tonovima. Riječ je o tipu tanjira koji je počeo da se proizvodi sredinom 2. vijeka, po uzoru na tzv. "pompejske" oblike, i javlja se do sredine 4. vijeka, kada se datuju najmlađi poznati primjerci na nekim nalazištima.⁸⁷ Ovdje su prisutne dvije posude (Tab. 9/1-3) koje odgovaraju tim karakteristikama, a odlikuje ih i prisustvo liskunskog praha u sastavu. Jedna od ovih posuda je neobična s obzirom na to da forma oboda i tragovi na površini ukazuju na to da je oblikovana rukom. Istom tipu najvjerovatnije pripada tanjir tanjih zidova, sa žlijebom ispod oboda, koji ima svijetlo oker boju pečenja i površinu obojenu crvenomrkom nijansom, kao i onaj blago zakošenih zidova, koji se razlikuje od prethodnih pjeskovitom fakturam.

Slikana keramika

Od fragmenata keramike koji su prikupljeni tokom Beličevih istraživanja i predstavljeni u ovom radu, najbrojnije su zastupljeni nalazi iz grupe slikane grnčarije. Izrađeni su od dobro prečišćene gline i imaju bjeličastu boju pečenja, a na površini su ukrašeni slikanim ornamentom, izvedenim nepostojanom, smeđom bojom.

Pet fragmenata (Tab. 10/1-5) pripada posudama u obliku pehara sa račvasto profilisanim obodom, čija gornja ivica je blago uvučena, a donja zadebljana tako da formira horizontalno, prste-

nasto rebro. Zidovi recipijenta su tanki i vertikalno postavljeni. Radi se o najraširenijem obliku kada je ova grupa grnčarije u pitanju, tako da se analogije javljaju gotovo na svim lokalitetima sa nalazima bjeličaste keramike, i to u Sirmijumu i Cibalama, Putičevu, Ilidži i Kominima.⁸⁸ Osim u Doboju, gdje treba dodati one poznate od ranije, najbrojniji su u Singidunumu, gdje su zastupljeni sa šest posuda.⁸⁹ Tamo gdje je bila moguća cjelokupna rekonstrukcija, vidi se da se izduženo, cilindrično tijelo naglo sužava u donjoj trećini posude i završava uskim, prstenastim ili ravnim dnom.

Drugi najzastupljeniji oblik je pehar cilindričnog vrata i sferičnog trbuha, sa tankim žlijebom ispod oboda i prstenastim rebrom na prelazu između vrata i trbuha. Djelomično su rekonstruisane dvije ovakve posude (Tab. 11/1-2), od kojih je jedna oslikana smeđom bojom. Iz kastela kod Doboja su već objavljena dva pehara ovih karakteristika, a jedan je poznat iz Singidunuma.⁹⁰ Veoma sličnom obliku pripadaju pehari sa ljevakastim vratom, od kojih se izdvajaju po jedan već objavljeni iz Doboja i iz Putičeva kod Travnika, zbog slikanog floralnog ornamenta u obliku dvostrukih voluta, na gornjoj polovini recipijenta.⁹¹ Isti motiv se nazire na oslikanom peharu o kome je ovdje riječ i čini se da se radi o standardnoj dekoraciji za ovu formu posuda.

Slijedeći tip je predstavljen samo jednim fragmentom (Tab. 11/4), tako da je i ovdje rekonstruisan samo gornji dio posude, sa blago zadebljanim i isturenim obodom. Poznate analogije iz Kalinovika i Čapljine pokazuju da se radi o formi sa širokim otvorom i loptastim recipijentom koji ne prelazi širinu otvora i na donjem dijelu se sužava ka uskom, prstenastom dnu.⁹² Čini se da je jedna varijanta ove forme predstavljena na posudama iz Sirmija i Rume, ali sa razgrnutijim obodom i naglašenijim, loptastim trbuhom, koji prelazi širinu otvora.⁹³

Još jedna forma pehara je predstavljena samo jednim fragmentom (Tab. 11/3). Radi se o posu-

⁸⁵ Brukner 1981, 42, Tab. 115.

⁸⁶ Jelinčić 2009, 47.

⁸⁷ Brukner 1981, 39, Tab. 65; Nikolić-Đorđević 2000, 112, Tab. 3/43.

⁸⁸ Čremošnik 1960-61, 190-191; Цермановић-Кузмановић 1975, 103-104; Brukner 1981, 32-33.

⁸⁹ Nikolić-Đorđević 2000, 163-164, tip 9/12; Nikolić 2005, 107-109.

⁹⁰ Čremošnik 1984, 81, Tab. 10/10-11; Nikolić 2005, 113, Tab. 3/11.

⁹¹ Čremošnik 1960-61, 190, Tab. 2/3; 1984, 78, Tab. 7/8.

⁹² Čremošnik 1960-61, 191-192, Tab. 1/1. 4. 6.

⁹³ Brukner 1981, Tab. 54/6-7.

di sa veoma blago profilisanim obodom i blago naglašenim uskim žlijebom. Recipijent je cilindričnog oblika, s tim da se gotovo neprimjetno širi ka donjem dijelu, gdje se naglo lomi i sužava prema dnu. Najbliže analogije za ovaj oblik nalazimo u Singidunumu, mada je ovdje obod nešto naglašeniji, a zidovi trbuha su blago uvučeni prema unutrašnjosti.⁹⁴ U oba slučaja radi se o relativno kratkom, širokom recipijentu u odnosu na ukupne dimenzije posuda.

Jedna od glavnih karakteristika ove grnčarije je slikani ornament, izveden mrkom, nepostojanom bojom. Od rekonstruisanih posuda, samo dva pehara imaju ovaj vid dekoracije, dok se na jednom očuvao slabo vidljivi trag. Mada zbog nepotpune rekonstrukcije ne može tačno da se odredi raspored pojedinih motiva, fragment račvastog oboda ukazuje na to da se ornament javlja visoko na posudi, ispod samog prstenastog zadebljanja oboda. Tri oslikana fragmenta recipijenta debljih zidova sigurno pripadaju istoj formi pehara, možda i istoj posudi, s obzirom na to da se ponavljaju isti motivi, izvedeni linijama približno jednake debljine. To su uske, horizontalne trake, podijeljene kratkim, vertikalnim linijama na niz kvadrata, kao i pravougaona, zakošena polja, koja se međusobno nadovezuju u cik-cak nizu. Ova dva motiva preovladavaju i na ostalim ukrašenim fragmentima sa Makljenovca. Traka podijeljena na kvadratiće se javlja još na posudama iz Sirmija, Rume i Ilidže, ali sasvim nedostaje na keramici iz Singidunuma.⁹⁵ S druge strane, polja nadovezana u cik-cak nizu nisu česta na ostalim nalazištima, tako da može da se pomene samo manji pehar iz Singidunuma, koji na cilindričnom vratu nosi ovu dekoraciju.⁹⁶ Što se tiče ostalih motiva, već je bilo govora o fragmentovanom recipijentu sa djelomično očuvanim ukrasom, kod koga se na osnovu analogija može zaključiti da je činio dio floralnog oblika, u vidu dvostrukih voluta postavljenih jedna ispod druge.

Slikana, bjeličasta keramika se svrstava u grupu stone, luksuzne keramike, koja se izrađivala u jednoj od provincijskih radionica čiji položaj još nije utvrđen. Njeno vremensko opredjeljenje je sigurno utvrđeno na osnovu pojave u okviru

nekih naseobinskih i grobnih cjelina u drugu polovinu 3. vijeka i prvu polovinu 4. vijeka.⁹⁷ Pitanjem njenog porijekla bavila se Irma Čremošnik, koja je pojedine forme i način ukrašavanja objasnila kao nastavak latenske tradicije, koja je došla do izražaja tek tokom kasne antike, kada je rimska centralizacija izgubila na značaju, što je omogućilo cvjetanje provincijalnih radionica i lokalne proizvodnje.⁹⁸ Međutim, viševjekovni prekid kontinuiteta naveo je ostale istraživače da odbace ovu pretpostavku i ostave pitanje porijekla otvorenim.⁹⁹ S obzirom na to da se radi o relativno malobrojnom rasponu oblika i ujednačenim karakteristikama fature i dekoracije, pretpostavljeno je da je ovdje riječ o proizvodima samo jedne provincijske radionice, koja je bila ograničena proizvodnjom manjeg obima, kako po pitanju količine tako i po pitanju raznolikosti forme, kod koje upečatljivo preovladavaju različiti pehari.¹⁰⁰

U ovom smislu, treba obratiti pažnju na samu brojnost ovih posuda u određenom području, kao i na repertoar oblika i ukrasa (Karta 1). Raspored nalazišta sa nalazima ove grnčarije ukazuje na najveću gustinu na prostoru koji se poklapa sa zaleđem provincije Dalmacije, posebno u dolini rijeke Bosne.¹⁰¹ Većinu posuda čine slučajni ili pojedinačni nalazi, koji onemogućavaju da se dođe do detaljnijih podataka o zastupljenosti ove grupe keramike i njenih pojedinih oblika na svakom nalazištu. Izuzetak predstavlja Makljenovac, gdje brojnost ostataka ovakvih posuda može da se poveže i sa činjenicom da su ovdje vršena sistematska istraživanja. Pored petnaest fragmenata, od kojih je moglo da se rekonstruiše devet različitih posuda, koji su obrađeni u ovom radu, Čremošnik pominje još tridesetak fragmenata, koji potiču uglavnom iz prostorije 3 principije i u manjoj mjeri iz termi izvan utvrđenja.¹⁰² Repertoar posuda je ograničen na četiri osnovna oblika, od kojih su najbrojniji izduženi pehari sa račvasto profilisanim obodom, dok se ostali javljaju pojedinačno. Na ostalim nalazištima u Dal-

⁹⁴ Nikolić 2005, Tab. 3/10.

⁹⁵ Čremošnik 1960–61, Tab. 1/6; Brukner 1981, Tab. 54.

⁹⁶ Nikolić 2005, Tab. 3/11.

⁹⁷ Cermanović-Kuzmanović 1973–1974, 105; Nikolić-Đorđević 2000, 199; Nikolić 2000, 109.

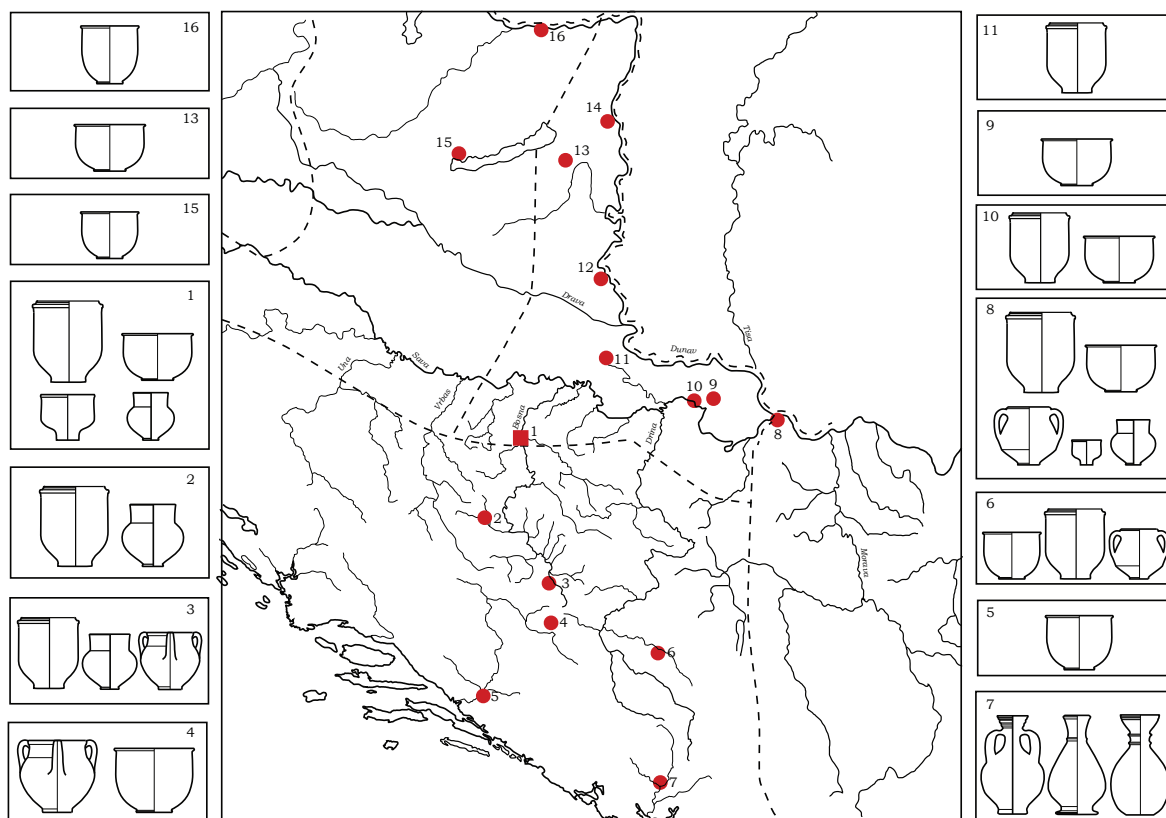
⁹⁸ Čremošnik 1960–61, 189–202.

⁹⁹ Cermanović-Kuzmanović 1973–1974, 104–105.

¹⁰⁰ Nikolić 2005, 109.

¹⁰¹ Čremošnik 1960–61, 189–202; 1984, 53–58; Paškvalin 1991–2005, 139–142; Fekeža 1991–2005, 194.

¹⁰² Čremošnik 1984, 53.

Karta 1. Karta prostiranja bjeličaste, slikane keramike: 1. Makljenovac kod Doboja, 2. Putičevo kod Travnika, 3. Ilidža kod Sarajeva, 4. Kalinovnik, 5. Čapljina, 6. Komini, 7. Duklja, 8. Beograd, 9. Ruma, 10. Sremska Mitrovica, 11. Vinkovci, 12. Batina, 13. Tamasi, 15. Dunajvaroš, 16. Kesthelj, 17. Brigecija

maciji ponavljaju se iste forme koje srećemo u Doboju, negdje sa manjim varijacijama, s tim da se ovdje susreću pehari sa dvije ili tri drške, koji nedostaju u repertoaru sa Makljenovca.

Pored njega, lokalitet sa najvećim brojem nalaza bjeličaste, slikane grnčarije je mezijski Singidunum, gdje je prilikom obrade moglo da se izdvoji oko dvadeset posuda (Sl. 10). Repertoar oblika je gotovo identičan onom u Makljenovcu i ostalim dalmatinskim nalazištima, tako da su zastupljene iste forme, među kojima su najbrojniji pehari sa račvastim obodom, s tim da su ovdje otkriveni i pehari sa dvije drške, kao i pehar cilindričnog tijela sa prstenasto profilisanim obodom.¹⁰³ Interesantan nalaz predstavljaju ostaci dva pehara sa račvastim obodom i vertikalno postavljenim zidovima trbuha, koji odgovaraju gore pomenutom, najčešćem obliku kod ove grupe keramike, s tim da se odlikuju crvenom, a ne bjeličasto oker bojom pečenja.¹⁰⁴

Prostiranje ove grupe keramike uočeno je i na prostoru Panonije, od obližnjih nalaza u Sremskoj Mitrovici, Rumi i Vinkovcima, preko Batine, Kesthelja, Dunajvaroša, do Brigecija na sjeveru. Osim dva pehara sa račvastim obodom iz Sirmija i Cibala, radi se gotovo isključivo o pojedinačnim primjercima jednostavnih pehara sa blago razgrnutim ili zadebljanim obodom, vertikalnih ili blago zaobljenih zidova trbuha, na prstenastoj stopi. Mada je ovaj oblik jednako zastupljen među slikanom keramikom iz Dalmacije, u Panoniji je karakterističan zbog nedostatka ostalih formi.¹⁰⁵

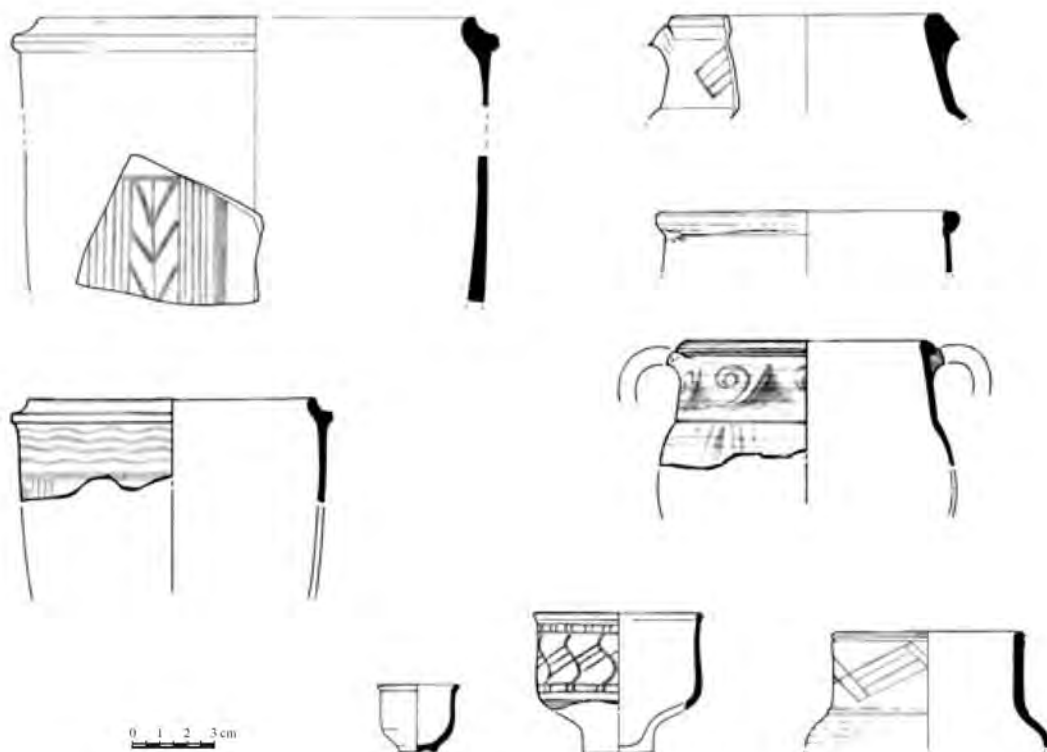
Izuzetak u odnosu na do sada pomenute forme slikane keramike predstavljaju oblici otkriveni prilikom istraživanja nekropole u Dokleji. Tri posude koje su ovdje nađene odgovaraju krčazima, odnosno krčazima sa dvije drške, koji nemaju analogija na gore pomenutim nalazištima.¹⁰⁶

¹⁰³ Nikolić 2005, 107-109.

¹⁰⁴ Nikolić / Pop-Lazić 2005, 27.

¹⁰⁵ Sági 1960, 246, Abb. 64.11-12; Hárshgyi / Ottományi 2013, 483-484.

¹⁰⁶ Cermanović-Kuzmanović 1973-1974, 103-105, Tab. 1-2.

Slika 10. Repertoar oblika slikane keramike iz Singidunuma (Nikolić 2005, 112-113, Pl. II-III)

Brojnost posuda, kao i raspon repertoara oblika, ukazuju na dvije središnje oblasti kada je bjeličasta, slikana keramika u pitanju, a to su šira oblast unutrašnjosti provincije Dalmacije i grad Singidunum u Gornjoj Meziji. Posebno mjesto zauzimaju dva lokaliteta, a to su Singidunum i utvrđenje u Makljenovcu kod Doboja. Osim što se odlikuju najvećim brojem do sada otkrivenih posuda i prisutnim gotovo svim poznatim oblicima ove grupe keramike, izdvajaju se iz tog razloga što ovdje grnčarija ne potiče iz grobova, kao u ostalim slučajevima, nego iz naseobinskih slojeva.¹⁰⁷ Ovaj podatak bi mogao da bude značajan prilikom utvrđivanja položaja radionice za izradu slikane keramike, kao i sistema njene distribucije. Informacije koje Čremošnik daje o aneksu princije u Makljenovcu ostavljaju otvorenom minimalnu mogućnost da se na ovom lokalitetu nalazila takva radionica, posebno s obzirom na činjenicu da nisu locirani ostaci peći za pečenje.¹⁰⁸ Veća je vjerovatnoća da se u ovom slučaju radi o Singidunumu, gdje je već široko

potvrđena ova vrsta proizvodnje. Od ovog centra, prostiranje slikane grnčarije se kretalo prema dolini rijeke Bosne s jedne strane, i u manjoj mjeri prema sjeveru, duž dunavskog limesa. Ako se prihvati ova pretpostavka, ostaje otvoreno pitanje uloge utvrđenja u Makljenovcu. Brojnost posuda i zastupljenost oblika, pa i naseobinski kontekst nalaza, posebno su karakteristični u odnosu na karakter samog nalazišta, koje ne odaje utisak velike razvijenosti u ovom periodu. Takva situacija navodi na zaključak da se ovdje radilo o jednom tipu distributivne stanice, gdje se slikana keramika skladištila i dalje širila duž toka Bosne. Tome u prilog ide podatak da gotovo svi fragmenti potiču iz jedne prostorije unutar nekadašnje principije.¹⁰⁹

Takođe, ostaje otvorena mogućnost postojanja drugih radionica ograničenih na izradu pojedinih oblika, posebno u Panoniji, gdje preovladava jedna forma pehara, i u okolini Dokleje, čiji krčazi predstavljaju izuzetak u odnosu na ostale do sada poznate primjerke.

¹⁰⁷ Čremošnik 1984, 53; Nikolić 2005, 107-109.

¹⁰⁸ Čremošnik 1956, 142-143.

¹⁰⁹ Čremošnik 1984, 53.

Glačani ornament

Karakterističan je jedan fragment recipijenta posude tankih zidova, rađen od dobro prečišćene gline, sive boje i površine ukrašene glačanim ornamentom (Tab. 8/7). Većinu spoljne strane prekriva uglačana površina, osim pravougaonog polja koje je ispunjeno uglačanim, vertikalnim prugama. Ovakva dekoracija se javlja u repertoaru rimske keramike tokom kasne antike i povezuje se sa naseljavanjem varvarskih naroda na teritoriji Carstva, tako da krajem 4. vijeka i početkom 5. vijeka predstavlja jedan od najraširenijih vidova dekoracije keramike u Panoniji i čitavom Karpatskom basenu. Na osnovu oblika i dekoracije izdvojene su tri grupe posuda, koje se razlikuju po datovanju i mjestu proizvodnje. Vertikalne pruge na fragmentu iz Makljenovca ukazuju na to da je pripadao posudi iz prve grupe, koja se odlikuje ovim motivom, a koja je bila u upotrebi tokom druge polovine 4. vijeka. Radi se o keramici provincijalne proizvodnje, kod koje i dalje preovladavaju klasični oblici, ali je dekoracija uglašavanjem vršena po uzoru na federatske proizvode. Njeni fragmenti se najčešće nalaze u okviru kasnoantičkih utvrđenja i nekropola domorodačkog stanovništva.¹¹⁰

Novac

Prilikom istraživanja 1959. godine na prostoru utvrđenja nađeno je trinaest rimskih novčića, od vremena vladavine Marka Aurelija do Valentinijana ili Valensa, koji mogu da se dodaju poznatoj grupi od dvadeset komada, koji potiču sa iskopavanja kojima je rukovodila Čremošnik.¹¹¹ U vezi sa utvrđenjem ili vikusom u njegovoj blizini je najvjerovatnije i ostava otkrivena 1969. godine, od koje su objavljena 102 denara, kovana od vladavine Marka Aurelija do Aleksandra Severa.¹¹² Dio ostave je neposredno nakon pronalaska došao u privatno vlasništvo, tako da nije bio dostupan za obradu, a nekoliko komada, koji se danas nalaze u muzeju u Doboju, takođe nije objavljeno.

Najstariji primjerak novca otkriven 1959. godine je sestercijus kovana za vrijeme vladavine Marka Aurelija (161–180). Predstava na reversu,

koja prikazuje Viktoriju, kako na palmino drvo polaže štit sa natpisom *VIC(toria) GER(manica)*, mogla bi da ukaže na precizniji datum, s obzirom na to da je natpis na aversu oštećen i titulatura cara nije vidljiva. Spomenuta predstava se javlja na bronzanom novcu kovanom od jeseni 171. godine i u očiglednoj je vezi sa događajima iz markomanskih ratova.¹¹³ Pored pokušaja da se rekonstruiše tok ovih sukoba, njihova hronologija ostaje najvećim dijelom nejasna, ali novac iz 171. godine, sa natpisom *Fides Exercitum*, ukazuje na poteškoće rimske vojske u ovom periodu.¹¹⁴ Iste godine počinje da se kuje moneta sa *VIC GER* i natpisom *IMP VI*, što ukazuje na to da je tokom ove godine došlo do pobjede ili preokreta koji je doveo do toga da Marko Aurelije bude izvikan za imperatora po šesti put. Vjerovatno je u ovom periodu došlo do promjene rimske strategije i koncentrisanja velikog dijela vojske u Panoniji, prema Markomanima i Kvadima, a izvori spominju da je car jednu zimu proveo u provinciji, primajući germanska izaslanstva, pri čemu je sklopljen mir sa pojedinim plemenima, uključujući Kvade, dok su neka naseljena na teritoriji Carstva.¹¹⁵ Novac sa *Victoria Germanica* se kuje još 172. godine, a od kraja 172. i početka 173. godine na novcu se pojavljuju natpisi *Germania Subacta* i *Germanico Avg(usto)*, što se slaže sa viješću da su nakon sklapanja mira sa pojedinim plemenima nastavljeni sukobi sa Markomanima, nakon čijeg poraza je car uzeo titulu *Germanicus*.¹¹⁶

Sa ovog lokaliteta poznata su već tri sestercija kovana za vrijeme Aleksandra Severa (222–235), a 18 komada iz njegove vladavine predstavlja najkasniji novac iz ostave.¹¹⁷ Ovdje će biti riječi o još jednom bakarnom komadu. Površina je oštećena, ali napisi na obje strane su djelomično vidljivi. Na reversu je prikazana ženska figura, vjerovatno *Providencia*, koja drži prut i rog izobilja, oslanjajući se na stub.¹¹⁸ Radi se o tipičnom primjeru iz prvog perioda vladavine ovog cara, od 222. do 228. godine, kada se na novcu uglavnom prikazuju božanstva i personifikacije, kao i car u vojničkoj opremi i vojni natpisi, a veoma

¹¹⁰ Hárshgyi / Ottományi 2013, 500–502.

¹¹¹ Kraljević 1984, 85–87.

¹¹² Kraljević 1972/73, 297–302.

¹¹³ RIC 3, 203–204; Birley 1993, 174.

¹¹⁴ Birley 1993, 168.

¹¹⁵ RIC 3, 203–204; Mocsy 1974, 188.

¹¹⁶ Isto, 204–106.

¹¹⁷ Kraljević 1972/73, 298; Kraljević 1984, 86.

¹¹⁸ RIC 4B, 105, 16c.

rijetko se obilježavaju određeni događaji, kao što je građevinska aktivnost.¹¹⁹

Relativno brojno je predstavljen novac iz sredine 3. vijeka, odnosno iz vremena vladavine Gordijana III, Filipa I i Trajana Decija, sa ukupno sedam primjeraka. Novac sa predstavom Leticije, kovan za vrijeme Gordijana III (238–244), na aversu sadrži imensku formulu bez pomena tribunske vlasti i konzulskog položaja, što otežava preciznije datovanje, mada se poređenjem sa datovanim serijama može smjestiti u period od 241. godine do kraja vladavine. Takođe, imenska formula koja se gore navodi odgovara načinu navođenja koji se javlja od početka 241. godine. Radi se o periodu kada je car došao pod uticaj pretorijanskog prefekta Timosteja, koga izvori hvale kao sposobnog državnika, što je označilo početak Gordijanove dobre vladavine, ali i doba stabilnosti u odnosu na nemire i nesigurnost koji su obilježili vladavinu njegovog prethodnika Maksimina Tračanina. Na novcu se kuju predstave koje oličavaju blagostanje i Felicitas temporum, a na novcu o kome je ovdje riječ naglašena je ličnost cara i njegovog ličnog blagostanja, koje može da se dovodi u vezu sa opštim stanjem Carstva. To se ogleda u natpisu *Laetitia Avg(usti) N(ofter)*, kao i epitetu *fel(ix)* u imenskoj formuli, koji se javlja nakon brzo i "srećno" ugušenog Sabinijanovog ustanka u Africi 140. godine. Prikaz Leticije odgovara ustaljenoj ikonografiji, sa girlandom u desnoj ruci i sidrom u lijevoj, koje predstavlja sigurno utemeljenje postojećeg stanja.¹²⁰ Novcu ovog vladara treba dodati još tri sestercija koja su ranije objavljena.¹²¹

Jedan dipondijus Gordijana III, kao i tri Filipa I, potiču iz viminacijumske kovnice. Ona je otvorena upravo na početku Gordijanove vladavine, 239. godine, kada je gradu dodijeljen status kolonije, i radila je do 255. godine, za koje vrijeme je proizvodila najprije samo bronzani novac, a kasnije i antoninijane.¹²² Mada je na reversu uobičajena oznaka godine kovanja, hronologija kovnice nije uvijek u skladu sa poznatim podacima o godinama vladavine careva koji se predstavljaju na novcu. Postojanje unutrašnje, odvojene periodizacije je jedan od pokazatelja da se ne radi o

stalnoj, nego o periodičnoj proizvodnji.¹²³ Ovo je jedna od karakteristika koje povezuju kovnicu u Viminacijumu sa tradicijom kovanja koja je postojala u istočnim provincijama i smatra se da je, kao u slučaju istočnjačkog koinona, za nju bilo zaduženo provincijalno vijeće, što je jedan od razloga da se na novcu navodi ime provincije, zajedno sa imenom kolonije.¹²⁴ Ukazuje se na određene sličnosti sa provincijskim, dakijskim serijama, kao i na značajne razlike u odnosu na monete Donje Mezije, čiji gradovi su imali dugu tradiciju kovanja novca.¹²⁵

Predstave na novcu iz Makljenovca odgovaraju poznatoj ikonografiji ove kovnice. Avers sadrži portret vladara sa standardnom nomenklaturom, dok je na reversu prikazana personifikacija provincije Gornje Mezije, u vidu ženske figure obučene u hiton, flankirane predstavama lava i bika, simbola mezijskih legija IV Flavije i VII Klaudije. Revers sadrži i natpis *P(rovincia) M(oesia) S(uperior) COL(onia) VIM(inacium)*, kao i godinu kovanja. S obzirom na stanje očuvanosti, nisu vidljivi detalji predstave, ali se vidi da se radi o ikonografskom tipu A, gdje je ženska figura prikazana sa rukama spuštenim prema životinjama sa obje strane. Radi se o osnovnoj formuli, koja se javlja u svim godinama kovanja, i vjerovatno predstavlja uobičajenu personifikaciju ove provincije. Način prikazivanja, koji je posebno karakterističan kod nekih varijacija, ukazuje na sličnosti sa simbolikom predstava božanstava plodnosti i dalje vezuje proizvodnju viminacijumske kovnice sa istočnjačkom tradicijom.¹²⁶

Jedan antoninijan, koji potiče iz rimske kovnice, takođe pripada vremenu Filipa I (244–249). Odgovara prvoj seriji, koja je kovana 244. godine, i sadrži predstave vezane za događaj sa samog početka njegove vladavine, odnosno sklapanje mira sa Persijom neposredno nakon smrti Gordijana III. Na aversu je prikazan portret cara sa zrakastom krunom i nomenklaturom korišćenom do 247. godine, a na reversu Securitas u sjedećem položaju, okrenuta na lijevo, dok u desnoj ruci drži žezlo, a lijevom podupire glavu, sa natpisom *SECVRITAS ORBIS*.¹²⁷

¹¹⁹ Isto, 64.

¹²⁰ RIC 4C, 10-11.

¹²¹ Kraljević 1984, 86.

¹²² Pick 1898, 24-26; Martin 1992, 9, 13; Kos 1992, 212.

¹²³ Душанић 1961, 139-154; Kos 1992, 213.

¹²⁴ Kos 1992, 211.

¹²⁵ Isto, 213-214; Alföldy-Gazdac / Gazdac 2004, 247-248.

¹²⁶ Juhász 2009–2010, 25-26; 2013, 183-209.

¹²⁷ RIC 4B, 48, 56, 59-60.

Posljednji novac iz perioda sredine 3. vijeka je anoninijan Trajana Decija (249–251). Imenska formula koja uključuje *C(aesar) M() Q(uintus)* i revers sa personifikacijom provincije Dakije, koja drži štap sa magarećem glavom, sa natpisom *DA-CIA*, ukazuju na to da se radi o proizvodu druge serije kovanja, iz 249–251. godine. Predstave ove provincije, kao i Panonije i ilirske vojske, česta su tema na Dacijevom novcu i u vezi su sa njegovim usponom na carski položaj, odnosno proglašenjem za cara od strane legija za vrijeme sukoba sa prekodunavskim narodima.¹²⁸

Nakon ove serije nastaje prekid u cirkulaciji novca, koja se nastavlja tek sa Konstantinovom vladavinom. Povodom inauguracije Konstantinopolja kao nove prestonice Carstva, od 330. godine ukinute su serije sa natpisom *PROVIDENTIAE* u svim aktivnim kovnicama, a uvedene su tri nove serije, od kojih su dvije bile posvećene dvjema prestonicama, Rimu i Konstantinopolju.¹²⁹ Jedan primjerak ovog komemorativnog novca predstavljen je folisom, koji po pravilu sadrži predstavu Rome na aversu, sa natpisom *VRBS ROMA*, dok je na reversu prikazana vučica sa Romulom i Remom, iznad koje se nalaze dvije zvijezde Dioskura, a ispod oznaka kovnice, koja je kod ovog komada nerazpoznatljiva zbog oštećenja.

Zaključna razmatranja

Obrada pokretnog arheološkog materijala koji potiče sa istraživanja rimskog utvrđenja u Makljenovcu kod Doboja omogućava da se dopuni postojeća slika o samom lokalitetu, ali i da se otvore nova saznanja o njegovom korišćenju. Analizom pojedinih nalaza došlo se do novih informacija vezanih za periodizaciju nalazišta, pri čemu su konstatovane dvije osnovne faze naseljavanja, i to prva, tokom 2. i prve polovine 3. vijeka, i druga, tokom 4. i možda prve polovine 5. vijeka. Između njih je utvrđen period od pola vijeka kada je kastel bio sasvim napušten ili je njegovo korišćenje bilo svedeno na minimum. U svakom slučaju, sa završetkom prve faze nestaje i vojno prisustvo, čime kastel gubi svoju prvobitnu funkciju.

¹²⁸ Isto, 12b, 114.

¹²⁹ RIC VII, 139-538; Ramskold 2010, 129-130.

Kada je riječ o pitanju vremena nastanka utvrđenja u Makljenovcu, problem se javlja u vidu mogućnosti njegove izgradnje u periodu flavijevske dinastije. Događaji iz 69. godine i upad Dačana na teritoriju Mezije za vrijeme Domicijana, ukazali su na potrebu za obezbjeđenjem dunavskog limesa i izgradnjom legijskih i auxilijarnih utvrđenja na granici. Ova faza izgradnje je konstatovana na nizu nalazišta, u vidu pokretnog arheološkog materijala i tragova zemljane i drvene arhitekture, samo djelomično očuvane ispod ostataka kamenih fortifikacija.¹³⁰ Promjena rimske strategije na limesu i politike prema prekodunavskim narodima uticala je i na pomjeranje vojske unutar Carstva, što je za provinciju Dalmaciju značilo gubitak legijske posade. Proces njene demilitarizacije je započeo ranije, vjerovatno u sklopu procesa unutrašnjih promjena i pacifikacije, ali je završen 86. godine, premještanjem legije VI Flavije u Gornju Meziyu.¹³¹ Nakon toga, u provinciji je bilo stacionirano nekoliko kohorti, čiji natpisi se često javljaju na više nalazišta u okviru istog perioda, što svjedoči o njihovom rasparčavanju širom ove teritorije. Ove okolnosti i neznatna vojna ugroženost provincije upućuju na to da su prisutne jedinice imale primarno policijsku i carinsku ulogu.¹³²

Potreba za osnivanjem sjedišta auxilijarne posade, ali i građevinska djelatnost velikih razmjera, kao što je izgradnja limesa, koja je povlačila za sobom potrebu prevoza materijala i radne snage, kao i obezbjeđivanje mreže puteva koji su vodili do granice, govori u prilog tome da je utvrđenje u Makljenovcu moglo da bude podignuto u ovom periodu. Važan faktor je i početak eksploatacije rudnog bogatstva u jugoistočnoj Dalmaciji, koji vremenski može da se smjesti u početak vladavine Flavijevaca.¹³³ Međutim, u kontrastu sa istorijskim okolnostima stoji nedostatak arheoloških tragova iz ovog perioda. Prilikom istraživanja nisu konstatovani ostaci zemljano-palisadnih fortifikacija i unutrašnjih građevina od drveta, a pokretni materijal nije stariji od početka 2. vijeka.¹³⁴ Izuzetak je jedan neobjavljeni dio ostave iz 1959. godine, koji se

¹³⁰ Mocsy 1974, 80-85; Васић 1982–1983, 91-123; Petrović / Vasić 1996, 15-27.

¹³¹ Ферјанчић 2002, 154-155.

¹³² Alföldy 1987, 273; Matijević 2011, 184.

¹³³ Škegro 1998, 93.

¹³⁴ Čremošnik 1984, 69-70.

sastoji od novca kovanog za vrijeme Flavijevaca. Međutim, s obzirom na to da je ostava pohranjena mnogo kasnije, za vrijeme Aleksandra Severa, nije isključeno da su flavijevski denari dospjeli u okolinu Doboja kao posljedica dugogodišnje cirkulacije novca.

Rimski kastel

(od početka 2. vijeka do sredine 3. vijeka)

Prva sigurno utvrđena faza kastela u Makljenovcu može da se smjesti u početak 2. vijeka, odnosno u vrijeme vladavine Trajana ili Hadrijana. Izgled osnove kastela sa zaobljenim uglovima i unutrašnjim trapezastim kulama odgovara nizu poznatih primjera na limesu i u unutrašnjosti koji su nastali u ovom periodu, a organizacija prostora unutar principije odgovara podjeli i rasporedu prostorija koji se javljaju kod principije kastruma u Čezavi.¹³⁵ Glavna razlika u odnosu na pogranična utvrđenja je niži stepen fortifikacije sporednih kapija, što odgovara položaju kastela u Makljenovcu kao utvrđenja smještenog u zaleđu.¹³⁶ Ova ujednačenost svjedoči o tome da se radi o jedinstvenom programu izgradnje, koji je izveden najvjerovatnije u vezi sa Trajanovim ratovima u Dakiji, kao i potrebom da se osiguraju putevi, najprije za kretanje vojske, a kasnije za kretanje sredstava prema posadi na limesu. Pokazatelj da se radi o Trajanovoj politici, iako se ova faza često pripisuje i Hadrijanu, u slučaju Makljenovca predstavlja denar iz vremena njegove vladavine, otkriven prilikom istraživanja utvrđenja 1960-ih godina.¹³⁷

U okviru priprema za dačke ratove, u provinciji Dalmaciji je velika pažnja posvećena razvoju rudarstva, a prije svega eksploataciji srebra. Priliv plemenitih metala iz bogate oblasti Carthago Nova u Hispaniji smanjen je već tokom prethodnog vijeka i težište je pomjereno prema Iliriku, gdje za vrijeme Flavijevaca rudarske oblasti prelaze iz senatske nadležnosti u okvir carskog fiska. Ovaj proces je intenziviran za vrijeme Trajana, o čemu svjedoče rudarske numizmatičke serije, na kojima se spominju rudnici Dalmacije i Panonije, kovani dva puta za vrijeme njegove vladavine i tri puta od strane Hadrijana.¹³⁸ Mada je uspo-

stavljanje intenzivnije vojne zaštite rudarskih regija posvjedočeno tek od vladavine Marka Aurelija, izgradnja utvrđenja u Makljenovcu može da se posmatra i u ovom kontekstu.

Završetak ove faze može da se veže za izmjene koje se javljaju u prostoru principije, gdje je u dijelu jedne prostorije došlo do poravnavanja poda nasipom od šljunka i muljike, u kojoj su se nalazili komadi kamene plastike i pokretni materijal iz posljednjih decenija 2. vijeka i prvih decenija 3. vijeka. Na osnovu toga može da se zaključi da je prva faza korišćenja utvrđenja trajala sve do kraja prve polovine ili sredine 3. vijeka.¹³⁹ Radi se o relativnoj dugoj fazi korišćenja, koja je najveći intezitet doživjela od posljednje trećine 2. vijeka. Dijelovi vojne opreme koji su česti tokom 1. vijeka i prve polovine 2. vijeka, kao što su spine i kopče obručastog oklopa, dekoracijski elementi vojničkog pojasa, pregače i konjske opreme, sasvim nedostaju u arheološkom inventaru.¹⁴⁰ Jedan od najranijih tragova vojnog prisustva je spomenik sa natpisom iz Crkvenice, podignut od strane veterana kohorte *I Belgarum*. Na osnovu nomenklature koja sadrži *tria nomina*, ali bez filijacije i pomena tribe, kao i postojanja formule *vivus fecit*, natpis bi vremenski mogao da se smjesti u prvu polovinu 2. vijeka.¹⁴¹

Nakon sredine 2. vijeka došlo je do niza promjena kod različitih tipova naoružanja i načina na koji je ono nošeno i korišćeno, i to se ogleda u arheološkom materijalu.¹⁴² U Makljenovcu su česti nalazi iz ovog perioda, a posebno se izdvajaju brojni dijelovi paradne opreme i dekorisanih konjaničkih šljemova, koji pripadaju posljednjim decenijama 2. i prvim decenijama 3. vijeka. Ovo stanje se reflektuje u novcu nađenom u utvrđenju, gdje su česte serije od vladavine Aleksandra Severa (222–235) do Trajana Decija (249–251), kao i onom iz ostave, gdje najveći broj denara pripada serijama Septimija Severa i Karakale, koje su zastupljene sa više od pola ukupnog broja.¹⁴³ Radi se o periodu kada je šira oblast Ilirika igrala važnu ulogu u okviru Carstva, prije svega kroz pojačan uticaj vojske izazvan Severovim reformama. Panonske legije su učestvovala u svim njegovim sukobima, makar posredstvom veksi-

¹³⁵ Mocsy 1974, 107; Васић 1982–1983, 91–123; Petrović / Vasić 1996, 15–27.

¹³⁶ Čremošnik 1984, 36.

¹³⁷ Kraljević 1984, 85.

¹³⁸ Škegro 1998, 91–92.

¹³⁹ Čremošnik 1984, 70.

¹⁴⁰ Bishop / Coulston 1993, 65–109.

¹⁴¹ Radimsky 1892, 191; Ферјанчић 2002, 234.

¹⁴² Bishop / Coulston 1993, 122–160.

¹⁴³ Kraljević 1972–73, 297–302; 1984, 85–87.

lacija, a reorganizacijom pretorijanskih kohorti dospjeli su u sferu Rima, gdje su mogli da utiču na unutrašnju politiku. Ekonomski uspon je posebno vidljiv u Panoniji kao pograničnoj provinciji, gdje je samo prisustvo velike vojne posade podsticalo priliv novčanih sredstava i njegovu dalju cirkulaciju, ali prosperitet nije zaobišao ni provincije u zaleđu.¹⁴⁴

Međutim, o prosperitetu i značaju Dalmacije od početka vladavine Antonina pa do kraja antike ne može da se govori bez naglašavanja značaja rudarstva. To je primarni faktor kroz koji bi mogao da se posmatra sam nastanak utvrđenja, a zatim i period njegovog intenzivnog korišćenja od posljednjih decenija 2. vijeka. Finansijska kriza, koja je pogodila Carstvo za vrijeme Marka Aurelija, bila je posljedica ratova, kako na Istoku tako i u rajnskim i podunavskim provincijama, povećanja državnog aparata, a posebno presušivanja izvora plemenitih metala u Hispaniji. Pored devalviranja denara i povećane kontrole nad ubiranjem carine, jedna od mjera je bila i reforma rudarstva, kojom su rudarske regije Panonije i Dalmacije stavljene pod jednu upravu. Najvjerovatnije od 169. godine, novoosnovane *cohortes I et II miliariae Delmatarum* stacionirane su u sjeveroistočnoj Dalmaciji, a *cohors equitata II Aurelia nova* u kosmajskom i rudničkom basenu.¹⁴⁵ Mada nema pisanih tragova na kojima se spominju određene vojne jedinice u Domaviji, nekropole koje se datuju u kraj 2. vijeka i prve decenije 3. vijeka sadrže ratničke grobove sa naružanjem koje odgovara auksilijarnoj opremi.¹⁴⁶ Utvrđenje u Makljenovcu, s obzirom na to da je smješteno nedaleko od ušća Spreče u Bosnu, čuvalo je jedan od puteva koji su vodili prema srednjem Podrinju i Argentariji.¹⁴⁷

Napuštanje utvrđenja (druga polovina 3. vijeka)

Kao što je pomenuto ranije, završetak prve faze korišćenja utvrđenja može da se smjesti u kraj prve polovine ili sredinu 3. vijeka.¹⁴⁸ Kada je u pitanju novac iz utvrđenja, mogu da se izdvoje dvije grupe, od kojih u jednu spadaju emisije od Trajana (98–117) do Trajana Decija (249–251),

a u drugu od Konstantina (307–337) do Valensa (364–378), pri čemu je očigledan prekid kontinuiteta od oko 251. godine do početka Konstantinove vladavine.¹⁴⁹ S obzirom na to da Čremošnik nigdje ne spominje tragove rušenja, može da se pretpostavi da je utvrđenje bilo napušteno u ovom periodu. Nedostatak novca iz druge polovine 3. vijeka je posebno indikativan s obzirom na to se radi o dobu intenzivnog kovanja, kada je niska vrijednost kovanica nadoknađivana kvantitetom, tako da se neke poznate ostave iz ovih godina broje u hiljadama komada. Niska vrijednost je uticala i na povećan broj pojedinačnih nalaza u utvrđenjima i naseljima iz ovog perioda, što se posebno odnosi na Aurelijanovu vladavinu, koja je karakteristična po ovoj pojavi.¹⁵⁰ Što se tiče ostalih pokretnih nalaza, keramika nije od pomoći u ovom smislu, s obzirom na dugo vrijeme korišćenja prisutnih tipova, ali je prihvaćeno za bodež tipa Kunzing da se ne javlja nakon 259/60. godine, kada su najmlađi poznati primjerci deponovani u istoimenu ostavu. Još neki dijelovi vojne opreme, kao što su dijelovi paradnih i konjaničkih šljemova, ne bi mogli da budu mlađi od sredine 3. vijeka.

Praksa napuštanja utvrđenja tokom druge polovine 3. vijeka zabilježena je i u drugim oblastima Carstva. Postoji mišljenje da pojedina utvrđenja u sjevernoj Engleskoj nisu bila korišćena ili sadrže samo tragove civilne upotrebe tokom druge polovine 3. vijeka, mada pojedini istraživači odbacuju ovu teoriju s obzirom na rezultate novijih istraživanja.¹⁵¹ Sličan primjer Makljenovcu predstavlja Old Carlisle, gdje je rekognosciranjem terena konstatovan nedostatak novca nakon sredine 3. vijeka na prostoru utvrđenja, dok je u manjim količinama prisutan iz obližnjeg civilnog naselja, a fragmenti keramike iz 4. vijeka upućuju na ponovno zaposjedanje u ovom periodu.¹⁵² Očigledno je da se radi o arheološkom materijalu ograničenog obima, s obzirom na nedostatak temeljnijih istraživanja, ali može da se naglasi da ni u slučaju Makljenovca ne posjedujemo kompletnu sliku, posebno kada se radi o civilnom naselju.

Slični slučajevi su registrovani i nešto bliže, odnosno u Dakiji, u decenijama koje pretho-

¹⁴⁴ Mocsy 1974, 200-202.

¹⁴⁵ Škegro 1998, 96-97.

¹⁴⁶ Baum / Srejović 1960, 3-29.

¹⁴⁷ Bojanovski 1974, 125-197.

¹⁴⁸ Čremošnik 1984, 70.

¹⁴⁹ Kraljević 1972-73, 297-302; 1984, 85-87.

¹⁵⁰ Bland 2012, 520-521.

¹⁵¹ Breeze 2011, 126.

¹⁵² Isto.

de njenom napuštanju. Komparativna analiza numizmatičkog materijala iz pojedinih utvrđenja u Dakiji i Panoniji, pri čemu su uzeti u obzir pojedinačni nalazi, pokazuje pojačanu cirkulaciju do sredine 3. vijeka, koju prati očigledan pad intenziteta. Zanimljivi su primjeri pojedinih utvrđenja, kao što su Porolissum i Gherla, gdje opticaj sasvim prestaje nakon vladavine Filipa I (244–249), dakle u približno vrijeme kao u Makljenovcu. U Droboti nema apsolutnog prekida kao kod pomenutih primjera, ali je količina novca upečatljivo manja od one u civilnom naselju, a nakon napuštanja i tokom 4. vijeka utvrđenje je zaposjednuto od strane civilnog stanovništva. U isto vrijeme, odnosno od 253. do 275. godine, u panonskim utvrđenjima zabilježen je intenzivan i učestali porast cirkulacije novca.¹⁵³

Konačno, najbliži primjer napuštanja vojnog kompleksa registrovan je u samoj Dalmaciji u slučaju kastela u Gračinama kod Ljubuškog. Radi se o utvrđenju čiji se nastanak vezuje za različite istorijske i prostorne okolnosti u odnosu na Makljenovac. Ono je podignuto veoma rano, oko početka 1. vijeka nove ere, i najintenzivnije je korišćeno upravo tokom 1. vijeka, a sudeći po brojnosti otkrivene vojne opreme i numizmatičkih nalaza, čini se da je tokom 2. vijeka bilo u procesu opadanja.¹⁵⁴ Međutim, kao kod Makljenovca, najmlađi nalazi ne mogu da se datuju kasnije od sredine 3. vijeka, što svjedoči o tome da je i ono napušteno u ovom periodu. Treba pomenuti i nalaziše Gromile kod Šipova, gdje su istraživači krajem 19. vijeka i tokom prve polovine 20. vijeka na osnovu površinskih tragova pretpostavili postojanje rimskog utvrđenja, uz koje se razvijao *vicus*. Tragovi civilnog prisustva i nadgrobnih spomenika iz 4. vijeka na prostoru koji je bio obuhvaćen bedemima, protumačeni su napuštanjem utvrđenja od strane vojske i njegovim uključenjem u okvir civilnog naselja.¹⁵⁵ Takođe, tragovi naoružanja koji se javljaju u grobnom kontekstu u okolini Domavije mogu da se ograniče na posljednje decenije 2. vijeka i prve decenije 3. vijeka, što ukazuje na to da ni ovdje nema tragova vojne posade u drugoj polovini 3. vijeka.¹⁵⁶

¹⁵³ Gazdac 2002, 737-738.

¹⁵⁴ Atanacković-Salčić 1977, 80-85; 1978, 73-77; Dodig 2011, 328-329.

¹⁵⁵ Truhelka 1892, 315-320; Pač 1911, 178-208; Sergejevski 1952, 41-57; Bojanovski 1964, 193-198.

¹⁵⁶ Baum / Srejšević 1960, 3-29.

Na osnovu iznesenih podataka, može da se govori o široj pojavi koja podrazumijeva napuštanje utvrđenja u Dalmaciji u periodu oko sredine 3. vijeka, s tim da je slična pojava konstatovana i u drugim dijelovima Carstva, kao što je slučaj sa Britanijom i Dakijom, prije samog napuštanja provincije. Istorijske okolnosti svjedoče da se radi o jednom od najvećih perioda krize, koji je protekao u gotovo konstantnom ratnom stanju, kako zbog ugroženih granica i stalnih upada varvara tako i zbog čestih uzurpacija i građanskih ratova. Šesta decenija 3. vijeka, kada se prekida cirkulacija novca u Makljenovcu, predstavlja posebno teško razdoblje.¹⁵⁷ S obzirom na to da nema tragova rušenja, može da se pretpostavi da do prekida korišćenja nije došlo zbog jednog od varvarskih napada, posebno ako se ima u vidu da se radi o zaleđu, relativno udaljenom od limesa. Razlozi za napuštanje mogu da se traže u jednom od unutrašnjih sukoba, u kome je mogla da učestvuje posada utvrđenja, ili sistematskom planu napuštanja utvrđenih položaja na ovom prostoru. Mada je ranije naveden slučaj Dakije, treba naglasiti da su se ove dvije provincije nalazile u različitim okolnostima. Dakija, osim što se nalazila na direktnom udaru Gota, Karpa i slobodnih dačkih naroda, bila je značajno oslabljena po pitanju vojne posade, koja je na početku decenije dva puta u velikom broju napuštala provinciju, najprije u pratnji Trebonijana Gala, a zatim i Emilijana.¹⁵⁸

Dalmacija nije bila ugrožena na isti način i ovdje se vjerovatno u većoj mjeri zadržao stepen centralne administrativne i vojne kontrole, što je omogućilo da se sprovedu planske i sistematske promjene. Sredinom decenije, Galijen je sproveo niz vojnih i civilnih reformi, od kojih je jedna od najznačajnijih bila organizacija snažne konjice, koja je mogla da djeluje brzo, u zavisnosti od potrebe, na najugroženijim segmentima granice, ali i u unutrašnjosti Carstva. Kao jedan od četiri tipa konjanika javljaju se *eques Dalmatae*, koji nisu posvjedočeni prije Galijena.¹⁵⁹ Nije isključeno da je ovaj car formirao sasvim novu konjaničku jedinicu, koja se sastojala od vojne posade stacionirane u utvrđenjima širom Dalmacije. Ovo bi objasnilo zašto se u približno istom periodu

¹⁵⁷ Britton 1981, 25.

¹⁵⁸ Hall 1960, 5-24.

¹⁵⁹ Britton 1981, 37.

prekida kontinuitet u Makljenovcu kod Doboja, Gračinama kod Ljubuškog, u okolini Domavije i najvjerovatnije u Šipovu. Međutim, slijed događaja ostaje nejasan. Kastel u Makljenovcu, kao i ostala utvrđenja, mogli su da ostanu bez posade iz različitih vojno-političkih razloga prije reforme, što je moglo da dovede do potrebe da se započne sa drugačijom organizacijom vojnika regrutovanih u ovoj oblasti. Da bi se zaista potvrdila praksa vojnog napuštanja provincije, kao i njen odnos prema Galijenovim reformama, neophodno je da se dođe do šireg saznanja o vojnom prisustvu na ovom prostoru, kao i preciznijih podataka o periodizaciji pojedinih utvrđenja.

Utvrđenje u civilnoj upotrebi (4. vijek)

Građevinska aktivnost i pokretni nalazi ukazuju na ponovno naseljavanje utvrđenja u 4. vijeku. U mjeri u kojoj su istražene, fortifikacije ne pokazuju tragove doziđivanja ili pregradnje, tako da su bedemi, kule i kapije zadržali oblik koji su dobili za vrijeme Trajana i prvobitne izgradnje utvrđenja.¹⁶⁰ Pretpostavljena debljina zidova bedema, koja iznosi 2 m, svrstava bedem u Makljenovcu u jedan od najmasivnijih u periodu u kome je nastao, tako da je moguće da dodatne mjere zaštite nisu smatrane neophodnim. Pitanje nastavljenog vojnog prisustva na ovom lokalitetu ostaje otvoreno, ali treba naglasiti da nema nijednog sigurnog indikatora da je u Makljenovcu u ovom periodu bila smještena neka jedinica. Što se tiče sitnih nalaza, neki dijelovi vojne opreme koji se veoma široko datuju, kao što su vrhovi strelica, mogli su da odgovaraju i ovoj fazi utvrđenja, ali činjenica je i da različiti funkcionalni i dekorativni dijelovi vojne opreme, koji se redovno susreću na nalazištima sa vojnom posadom od 4. do 6. vijeka, nisu prisutni u arheološkom inventaru.¹⁶¹

Arhitektonske izmjene se javljaju unutar bedema, tako da je uz jugozapadni ugao principije dozidan kompleks prostorija od muljike. Ovaj mekani, blijedožuti kamen, koji je konstatovan kao građevinski materijal i na drugim kasnoantičkim nalazištima na prostoru Bosne, javlja se još kao pregradni zid u jednoj od zadnjih prostorija principije. Dozidani kompleks se sastoji od

osam istraženih zatvorenih prostorija i jednog otvorenog dvorišta (prostorija 19), za koji postoje indicije da je korišćen za izradu keramičkih proizvoda.¹⁶² Kao kod otvorenog prostora IV u okviru vile u Višićima, nađeni su ostaci loše pečene i odbačene keramike i prisutan je niz od četiri manje prostorije, koje su vjerovatno igrale određenu ulogu prilikom proizvodnje.¹⁶³ Ni na jednom nalazištu se nije naišlo na ostatke same peći za pečenje, ali u slučaju Makljenovca, zid nepokrivenog prostora je znatno zadebljan u jednom dijelu, što dodatno ukazuje na posebnu funkciju ove prostorije. Pored toga, prostorija 7 je vjerovatno služila kao ostava, o čemu svjedoče ostaci posuda velikih dimenzija koji su u njoj pronađeni.¹⁶⁴

Uvođenje civilne aktivnosti unutar bedema utvrđenja reflektuje pojavu koja se u ovom periodu javlja širom Carstva, a to je potreba da se vojni, civilni, privredni i funerarni aspekt, koji su tokom klasičnog perioda bili strogo odvojeni, sada nađu unutar istog konteksta. Ovo je posljedica niza socio-kulturnih promjena, nastalih kako zbog razvoja nove ideologije tako i zbog potrebe za zaštitom od učestalih varvarskih upada i unutrašnjih sukoba.¹⁶⁵ Objekti koji služe za privrednu proizvodnju pomjeraju se u okvire utvrđenja, vila i urbanih cjelina. Ovakve radionice su izgrađene od grubljeg materijala, kao što su kamen slabijeg kvaliteta ili drvo, i nekad na takvim mjestima gdje negiraju prethodnu estetsku vrijednost objekta, odnosno preko mozaika i unutar reprezentativnih prostorija. Iz ovih razloga one se često tumače kao rezultat migracije stanovništva, odnosno doseljavanja novih stanovnika iz ugroženih oblasti, ali vjerovatnije je da se radi o pomjeranju lokalnog karaktera, odnosno iz urbanih sredina u ruralne i iz otvorenih naselja u utvrđene cjeline.¹⁶⁶ U slučaju Makljenovca, određivanje karaktera ovih migracija ne može precizno da se utvrdi iz razloga koji su povezani sa slabom arheološkom istraženošću kako uže tako i šire okoline utvrđenja. To se posebno odnosi na prostor civilnog naselja koje se razvilo uz kastel, o čijem nastavku ili prestanku kontinuiteta u ovom periodu nema podataka.

¹⁶² Čremošnik 1984, 28-29.

¹⁶³ Čremošnik 1965, 157.

¹⁶⁴ Čremošnik 1984, 28-29.

¹⁶⁵ Gračanin 2011, 49; Ciglencečki 2014, 232-250.

¹⁶⁶ Lewit 2003, 260-267; Ciglencečki 2011, 232.

¹⁶⁰ Čremošnik 1984, 24-26.

¹⁶¹ Bishop / Coulston 1993, 160-182; Čremošnik 1990, 355-364.

Pomenuti proces se vršio postepeno, tako da se gore pomenute promjene negdje odvijaju tek tokom 5. i 6. vijeka.¹⁶⁷ Kada se radi o Makljenovcu, možemo da govorimo o relativno ranoj transformaciji do koje je došlo na samom početku 4. vijeka. O ovome svjedoči numizmatički materijal, koji se nakon pauze do koje je došlo sredinom 3. vijeka, ponovo javlja u okviru utvrđenja za vrijeme Konstantinove vladavine (307–337).¹⁶⁸ Nije sigurno kada se isti proces odvio u slučaju Mogorjela, Karaule kod Kaknja i vile u Tutnjevcu, ali detaljnije objavljivanje materijala i nastavak istraživanja bi mogli da pokažu da li se radi o širem procesu, koji se na prostoru ove provincije odvio svuda istovremeno, ili o pojavi lokalnoj karaktera, do koje je dolazilo prema potrebi i u zavisnosti od trenutnih okolnosti.

Prisustvo i odsustvo pojedinih predmeta moglo bi da ukaže na detalje vezane za život u kastelu u ovoj fazi korišćenja. Već je bilo govora o nedostatku vojne opreme, koji svjedoči da je vojna aktivnost, ako je i postojala ovdje, bila svedena na minimum. Druga grupa materijala čiji nedostatak je indikativan je oruđe za obavljanje različitih zanata i poljoprivrede, sa malobrojnima izuzecima u vidu šila i sjekire, koja može različito da se tumači. Različite vrste alata nisu rijetka pojava u utvrđenjima iz ovog perioda, kao kod pomenutih Zecova kod Prijedora, i to što se ne javljaju u arheološkom inventaru iz Makljenovca svjedoči da nakon preuređenja principije ona nije služila kao centar zanatske i poljoprivredne proizvodnje, sa izuzetkom moguće proizvodnje keramike.¹⁶⁹

Pojava sivih zdjela sa prstenasto profilisanim obodom i bjeličaste, slikane keramike takođe je karakteristična za ovu fazu utvrđenja. Zdjele sa prstenasto profilisanim obodom se javljaju već od 2. vijeka, mada su karakteristične upravo za naseobinske slojeve 3. vijeka, posebno u Singidunumu i Viminacijumu, gdje je potvrđena njihova proizvodnja.¹⁷⁰ Mada su ovdje prisutne prvenstveno u crvenoj varijanti, sa crveno bojenom ili firnisovanom površinom, u Singidunumu se javljaju pojedini sivo pečeni primjerci, koji su upravo karakteristični za repertoar utvrđenja

u Makljenovcu i različitih nalazišta u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Kada su u pitanju njen centar proizvodnje i pravac prostiranja, mogu da se povuku paralele sa slikanom keramikom, koja se takođe izrađivala najvjerovatnije u Singidunumu, odakle se prenosila do Makljenovca i dalje u unutrašnjost Dalmacije duž toka Bosne. Ove dvije grupe arheološkog materijala ukazuju na povezanost šireg prostora oko toka rijeke Bosne sa gornjomezijskim proizvodnim centrom u Singidunumu, bar kad su pojedine grupe grnčarije u pitanju. Potrebno je da se izvrši analiza ostalih vrsta arheološkog materijala koji se javlja na ovom prostoru, kako bi se utvrdio njegov odnos prema ostalim centrima proizvodnje u okruženju, uključujući prostor susjednih provincija, i bolje definisali trgovinski pravci u ovom periodu.

Cirkulacija novca u Makljenovcu prestaje sa Valensovim emisijama (364–378), kao kod većine nalazišta na širem području Ilirika, i može da se poveže sa ustankom federata.¹⁷¹ Najkasniji nalaz iz ovog perioda jeste fragment keramike sa uglačanim ornamentom. Kao što je spomenuto ranije, na osnovu tipa dekoracije ovaj fragment pripada grupi koja se u Panoniji datuje u drugu polovinu 4. vijeka i ne pripisuje direktno federatskoj proizvodnji, nego rimskoj imitaciji nastaloj pod njenim uticajem.¹⁷² S druge strane, svi nalazi posuda sa uglačanim ukrasom iz Singidunuma pripadaju sloju koji se formirao nakon rušenja do kog je došlo 378/380. godine.¹⁷³ Ako se ima u vidu povezanost Makljenovca sa Singidunumom kada je u pitanju distribucija slikane keramike, može da se pretpostavi isto porijeklo uglačanog ornamenta, kao i nastavak života u okviru bedema nakon prestanka cirkulacije novca. Tačno vrijeme napuštanja ostaje otvoreno, ali do njega je moralo da dođe najkasnije 441. godine pod pritiskom Huna. Obnova koja je uslijedila u 6. vijeku nije obuhvatila ovaj lokalitet, nego obližnje brdo Crkvinu, gdje je prilikom izgradnje novog utvrđenja, radi potrebe za efikasnijom zaštitom, iskorištena nepristupačnost terena.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Lewit 2003, 260.

¹⁶⁸ Kraljević 1984, 86.

¹⁶⁹ Čremošnik 1956, 142–143.

¹⁷⁰ Nikolić-Đorđević 2000, 18–19, 1/4; Raičković 2007, Tab. 1, Sl. 4.

¹⁷¹ Gračanin 2011, 49–69.

¹⁷² Hárshgyi / Ottományi 2013, 501–502.

¹⁷³ Nikolić-Đorđević 2000, 203.

¹⁷⁴ Radimsky 1893, 262–273; Patch 1897, 511–539.

Summary

Results of the first archaeological Researches on the antique Fortification in Makljenovac near Doboj in 1959 and 1960

Roman fort in Makljenovac is located close to the town of Doboj, on the banks of the Bosna river. Its position is defined by the fact that it represents a transitional point between the plains of Pannonia to the north and Dinaric mountains to the south, which could have constituted a natural border between the provinces of Pannonia and Dalmatia. Castrum has been excavated on two accounts, in years 1959 and 1960 by Branko Belić from today's Regional museum in Doboj, and between 1965 and 1967 by Irma Čremošnik. Results of Belić's dig have not been published so far, and it is the goal of this paper to present and analyze small finds, that are being kept in Doboj museum. Based on this new information, combined with the facts published earlier, two distinct phases in the life of the castrum have been observed, divided by a half a century long period when it was either abandoned or scarcely used.

Archaeological record testifies that castrum was most likely built during the reign of Trajan (98–117 AD), since architecture of fortification elements and *principia* consists with contemporary objects in other *castra* built in this period, and inscription and coins cannot be dated before the beginning of 2nd century AD. Both pieces of military equipment and coins show that life here did not intensify before the reign of Severi, when army from the provinces of Ilyricum gained significance in the politics of Roman Empire. Among the military equipment, the emphasis lies on fragments of decorated auxiliary helmets and parade armor, which testify of presence of a *cohors equitata* and possible holding of parade games. However, it seems that in the middle of the 3rd century AD the fort lost its military crew, since none of the datable pieces show the characteristics of later equipment. Complete lack of coins from the later half of the century suggests that castrum was completely abandoned in this period, similarly to a number of other forts in nearby as well as in distant provinces.

Coin finds suggest that this site was brought back to use during the reign of Constantine (307–337 AD). Construction changes were made inside *principia*, and a complex of rooms was annexed to it on the southeastern side, built from a lower quality stone. Analysis of archaeological record points to conclusion that in this second phase, site had a primarily civili-

an use. That reflects a phenomenon observed all over the Empire at this time, and that is mixing of certain aspects of life that had been held separate in former centuries, that is mixing of military and civilian, residential and economical, living and funerary aspects, as a result of crisis and loss of safety. Small finds here consist primarily of pottery, whose characteristics point to the workshops in Singidunum in Upper Moesia. Peculiar for this site is a relatively large number of fragments of painted, thin walled pottery with whitish surface, that was so far found in the largest quantity in the formerly mentioned Singidunum, as well as a number of sites in the valley of Bosna, while more distant finds are rare, and consist of those in Doclea, Komini and Brigetio.

Literatura

- Alföldy, G. 1987, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985, Amsterdam 1987, 239–297.
- Alföldy-Gazdac, A. / Gazdac, C. 2004, The Coinage "Provincia Dacia" – A Coinage for One Province Only? (AD 246–257), Acta Musei Napocensis 39–40/I, Cluj 2004, 247–258.
- Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, Naše starine 14–15, Sarajevo 1981, 257–284.
- Atanacković-Salčić, V. 1977, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, Arheološki pregled 19, Beograd 1977, 80–85.
- Atanacković-Salčić, V. 1978, Gračine, Humac, Ljubuški – antički vojni logor sa naseljem, Arheološki pregled 20, Beograd 1978, 73–77.
- Basler, Đ. 1972, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972.
- Baum, M. / Srejić, D. 1960, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, Tuzla 1960, 3–29.
- Bishop, M. C. / Coulston, J. C. N. 1993, Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome, London 1993.
- Bland, R. 2012, From Gordian III to the Gallic Empire (AD 238–274), in: The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage, Oxford 2012, 514–537.
- Britton, P. D. 1981, The military and administrative reforms of the emperor Gallienus, (disertacija), Durham 1981.
- Bojanovski, I. 1964, Bilješke iz arheologije I, Naše starine IX, Sarajevo 1964, 193–198.
- Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo 1974.

- Bojanovski, I.* 1981, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (III): Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Godišnjak CBI XIX, Sarajevo 1981, 125-197.
- Bojanovski, I.* 1985, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV – Rimski cesta Siscia–Sirmium i njena topografija, Godišnjak ANUBiH 22, Sarajevo 1985, 146-266.
- Bojanovski, I.* 2001, Rimski grobni nalaz iz Konjević-Polja u istočnoj Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja 48/49, Sarajevo 2001, 164-212.
- Breeze, D. J.* 2011, The Roman Military Occupation of Northern England, Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society XI, 2011, 113-136.
- Buljević, Z.* 1994, Artes minores Salone Christianae, VIII. Kasnoantičko staklo, u: Salona Christiana, Split 1994, 258-264.
- Buljević, Z.* 1999, Kasnoantičke narukvice od stakla i gagata u zbirci Arheološkog muzeja u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 92, Split 1999, 189-205.
- Busuladžić, A.* 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2007.
- Busuladžić, A.* 2011, Zbirka ulomaka rimskog stakla iz Mogorjela, Godišnjak ANUBiH 40, Sarajevo 2011, 179-196.
- Busuladžić, A.* 2014, Antički željezni alat i oprema za prostora Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2014.
- Cermanović-Kuzmanović, A.* 1973–1974, Slikana keramika i njena problematika, Starinar XXIV–XXV, Beograd 1973–1974, 103-106.
- Cesarik, N. / Glavaš I.* 2017, Cohortes I et II milliaria Delmatorum, u: Demicheli, D. (ur.), Illyrica Antiqua II – In honorem Duje Rendić-Miočević, Proceedings of the International Conference, Šibenik, 12th–15th september 2013, Zagreb 2017, 209-222.
- Ciglencečki, S.* 2014, The Changing Relations between City and Countryside in the Late Antiquity Illyricum, Hortus Artium Medievalium 20/1, Motovun 2014, 232-250.
- Cosyns, P.* 2004, Les bracelets romains en verre noir: une étude typologique et contextuelle, Bulletin de l'AFAV, Maurepas 2004, 15-18.
- Црнобрња, А. / Крунић, С.* 1997, Војна опрема и коњска орма, у: Античка бронза Сингиднума, Београд 1997, 263-305.
- Čremošnik, I.* 1952, Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjela, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IV, Sarajevo 1952, 241-271.
- Čremošnik, I.* 1954, Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu IX, Sarajevo 1954, 179-188.
- Čremošnik, I.* 1955, Nova arheološka istraživanja kod Konjica i Travnika, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu X, Sarajevo 1955, 107-136.
- Čremošnik, I.* 1957, Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XII, Sarajevo 1957, 143-162.
- Čremošnik, I.* 1958, Rimski vila sa slavenskim naseljem u Tutnjevcu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne 2, Tuzla 1958, 37-51.
- Čremošnik, I.* 1960–61, Nalazi bojene keramike u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XV–XVI, Sarajevo 1960–61, 89-202.
- Čremošnik, I.* 1965, Rimski vila u Višićima, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XX, Sarajevo 1965, 147-260.
- Čremošnik, I.* 1970, Istraživanja u Mišićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih nalaza kod nas, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XXV, Sarajevo 1970, 45-117.
- Čremošnik, I.* 1974, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XXIX, Sarajevo 1974, 41-164.
- Čremošnik, I.* 1979, Dijelovi bronzanog paradnog šljema iz kastruma kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XXXIV, Sarajevo 1979, 85-94.
- Čremošnik, I.* 1984, Rimski castrum kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 39, Sarajevo 1984, 23-84.
- Čremošnik, I.* 1987/1988, Rimsko utvrđenje na Gradini u Biograticima kod Lištice, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 44, Sarajevo 1987/1988, 83-128.
- Čremošnik, I.* 1990, Rimski utvrđenja u Bosni i Hercegovini s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike, Arheološki vestnik 41, Ljubljana 1990, 355-364.
- Pace, T.* 2014, A Typology of Roman Locks and Keys (master rad), Houston 2014.
- Dizdar, M. / Radman-Livaja, I.* 2004, Finds of Roman Bronze Ware on Celtic Sites in Eastern Slavonia, Acts of the XIVth UISPP Congress, Oxford 2004, 49-53.
- Dizdar, M.* 2006, Nalazi staklenih narukvica latenske kulture u Podravini, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 23, Zagreb 2006, 67-128.
- Dodig, R.* 2011, Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili ...?, u: Librenjak, A. / Tončinić, D. (ur.), Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Zagreb 2011, 328-329.
- Душанић, С.* 1961, Новац колоније Виминациума, Старинар 12, Београд 1961, 139-154.
- Fekeža, L.* 1991–2005, Kasnoantičko utvrđenje na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotarcu

- kod Sarajeva (nastavak), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 46, Sarajevo 1991–2005, 175–203.
- Ферјанчић, С. 2002, Насељавање легијских ветерана у легијским провинцијама, Београд 2002.
- Fernández Ibáñez, C. 2007, Sistemas mecánicos y otros ingenios de seguridad: Llaves y cerraduras, u: Metalistería de la Hispania Romana Monográfico, Santander 2007, 217–236.
- Garbsch, J. 1978, Römische Paraderüstungen. Katalog der Ausstellung, München 1978.
- Gazdac, C. 2002, Monetary circulation and the abandonment of auxiliary fortifications in Roman Dacia, Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan, vol II, British Archaeological Reports 1084 (II), Oxford 2002, 737–756.
- Gliozzo, E. 2016, The composition of colourless glass: a review, Archaeological and Anthropological Sciences, Springer, Berlin Heidelberg 2016, 1–29.
- Golubović, S. 2008, Grobovi u obliku bunara sa nekropola Viminacijuma, Beograd 2008.
- Gračanin, H. 2011, Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća), Zagreb 2011.
- Hall, J. G. 1960, The Reign of the Emperors Valerian and Gallienus, A.D. 253–268, (disertacija), University of British Columbia 1960.
- Hall, J. 1977, A Roman dolphin handle from Phoenix House, King William Street, London, Transactions of the London & Middlesex Archaeological Society 28, London 1977, 274–275.
- Hárshegyi, P. / Ottományi, K. 2013, Imported and local Pottery in late Roman Pannonia, Late Antique Archaeology 10, 2013, 471–528.
- Herrmann, F. R. 1969, Der Eisenhortfund aus dem Kastell Künzing, Saalburg-Jahrbuch 26, Saalburg 1969, 129–141.
- Hoffiller, V. 1903–04, Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije u Narodnom muzeju u Zagrebu, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva 7, Zagreb 1903–04, 98–123.
- Iványi, D. 1935, Die pannonischen Lampen, Budapest 1935.
- Jeremić, G. 2009, Saldum. Roman and Early Byzantine Fortification, Beograd 2009.
- Jelinčić, K. 2009, Rimska keramika lokalne proizvodnje na području hrvatskog dijela provincije Gornje Panonije (doktorska disertacija), Zagreb 2009, 1–281.
- Jelinčić, K. 2010, Rimske staklene narukvice kao prilog poznavanju antičkog Orešca, Opuscula Archaeologica 33, Zagreb 2010, 105–124.
- Juhász, L. 2009–2010, The Reverse Types from the Local Mint of Viminacium. An Iconographic Analysis, Numizmatikai Közlöny CVI–CVII, Budapest 2009–2010, 23–44.
- Juhász, L. 2013, The Eastern Connections of the Provincial Mint in Viminacium, u: Lykke, A. (ur.), Macht des Geldes – Macht der Bilder: Kolloquium zur Ikonographie auf Münzen im ostmediterranen Raum in hellenistisch-römischer Zeit, Wiesbaden 2013, 183–209.
- Kellner, I. 1895, Rimski gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja VII, Sarajevo 1895, 161–197.
- Korać, M. / Golubović, S. 2009, Viminacium – Više Grobalja, Tom II, Beograd 2009.
- Kos, P. 1992, The Provincia Moesia Superior in Viminacium, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 91, Bonn 1992, 209–214.
- Kraljević, G. 1972–73, Skupni nalaz rimskih carskih denariusa u Usori kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. XXVII–XXVIII, Sarajevo 1972–73, 297–302.
- Kraljević, G. 1984, Rimski novci iz castruma kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 39, Sarajevo 1984, 85–87.
- Крунић, С. 1997, Употребни предмети, у: Античка бронза Сингидунума, Београд 1997, 189–233.
- Lewit, T. 2003, ‘Vanishing villas’: what happened to elite rural habitation in the West in the 5th–6th c?, Journal of Roman Archaeology 16, Portsmouth 2003, 260–274.
- Ljeljak, M. 2014, Late Roman glass from South Pannonia and the problem of its origin, Neighbours and Successors of Rome. Traditions of glass production and use in Europe and the Middle East in the later 1st millennium AD, Oxford 2014, 79–82.
- Martin, F. 1992, Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia, Budapest 1992.
- Matijević, I. 2011, Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 104, Split 2011, 191–207.
- Mocsy, A. 1974, Pannonia and Upper Moesia, London–Boston 1974.
- Nikolić-Đorđević, S. 2000, Antička keramika Singidunuma, Singidunum 2, Beograd 2000, 11–206.
- Nikolić, S. 2005, A Group of Painted Vessels from Singidunum, Starinar LV, Beograd 2005, 107–113.
- Nikolić, S. / Pop-Lazić, S. 2005, Ostaci antičke urbane zone na Dunavskoj padini, Singidunum 4, Beograd 2005, 7–43.
- Pašalić, E. 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.
- Paškvalin, V. 1991–2005, Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu “Gromile” u Karauli kod Kanja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu n. s. 46, Sarajevo 1991–2005, 155–175.

- Patsch, K.* 1897, Mali rimski nahodaji i posmatranja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 9, sv. IV, Sarajevo 1897, 511-539.
- Patsch, C.* 1899, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH 6, Wien 1899, 154-273.
- Patsch, K.* 1911, Prilozi našoj rimskoj povjesti, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXII, Sarajevo 1911, 177-208.
- Paškvalin, V.* 1976, Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki vestnik 25, Ljubljana 1976, 109-138.
- Patsch, K.* 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 26, Sarajevo 1914, 141-220.
- Petrović, P. / Vasić, M.* 1996, The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigation in the Iron Gate Area, Roman Limes on the Middle and Upper Danube, Belgrade 1996, 15-27.
- Pick, B.* 1898, Die antiken Münzen von Dakien und Moesien, Berlin 1898.
- Radimsky, W.* 1892, Dalji predmeti, nadjeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini IV, Sarajevo 1892, 190-192.
- Radimsky, W.* 1893, Die römische Befestigung auf Crikvenica und das Castrum bei Doboju, Wiss. Mitt. Aus B. U. H., I, Wien 1893, 262-273.
- Radman-Livaja, I.* 2005, Militaria Sisciensia, Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae, vol. 1, Zagreb 2005.
- Raičković, A.* 2007, Keramičke posude iz zanatskog centra iz Viminacijuma, Beograd 2007.
- Raičković, A.* 2011, Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica Sase (doktorska disertacija), Beograd 2011.
- Ramskold, L.* 2010, Coins and Medallions struck for the Inauguration of Constantinopolis 11 May 330, Ниш и Византија IX, Niš 2010, 125-157.
- Riha, E.* 2001, Kästchen, Truhen, Tische – Möbelteile aus Augusta Raurica, Forschungen in Augst, Band 31, Augst 2001.
- Robinson, H. R.* 1975, The Armour of Imperial Rome, London 1975.
- Sági, K.* 1960, Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely, ActaArchHung 12, Budapest 1960, 187-256.
- Saliola, M. / Casprini, F.* 2012, Pugio – Gladius Brevis Est: History and technology of the Roman battle dagger, BAR International Series 2404, 2012.
- Sergejevski, D.* 1952, Kasno-antički spomenici iz Šipova, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, Sarajevo 1952, 41-57.
- Sigges, B.* 2002, Vita cognita. Die Ausstattung pompejanischer Wohnhäuser mit Gefäßen und Geräten – untersucht an ausgewählten Beispielen (doktorska disertacija), Köln 2002.
- Scott, I. R.* 1985, First century military daggers and the manufacture and supply of weapons for the Roman Army, British Archaeological Reports 275, 1985, 160-213.
- Spaer, M.* 1988, The Pre-Islamic Glass Bracelets of Palestine, Journal of Glass Studies 30, New York 1988, 51-61.
- Šaćić, A.* 2014, Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 43, Sarajevo 2014, 155-166.
- Škegro, A.* 1998, Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije, Otvor 22, Zagreb 1998, 82-117.
- Truhelka, Č.* 1892, Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline, Glasnik Zemaljskog muzeja IV, Sarajevo 1892, 315-320.
- Vacuĥ, M.* 1982-1983, Чезава – Castrum Novae, Старинар н. с. XXXIII-XXXIV, Београд 1982-1983, 91-123.
- Vujović, M.* 1998, Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Donje Panonije (magistarski rad), Beograd 1998.
- Вујовић, М. / Дмитровић, К.* 2007, Три римске бронзане посуде из Народног музеја у Чачку, Гласник Српског археолошког друштва 23, Београд 2007, 216-222.

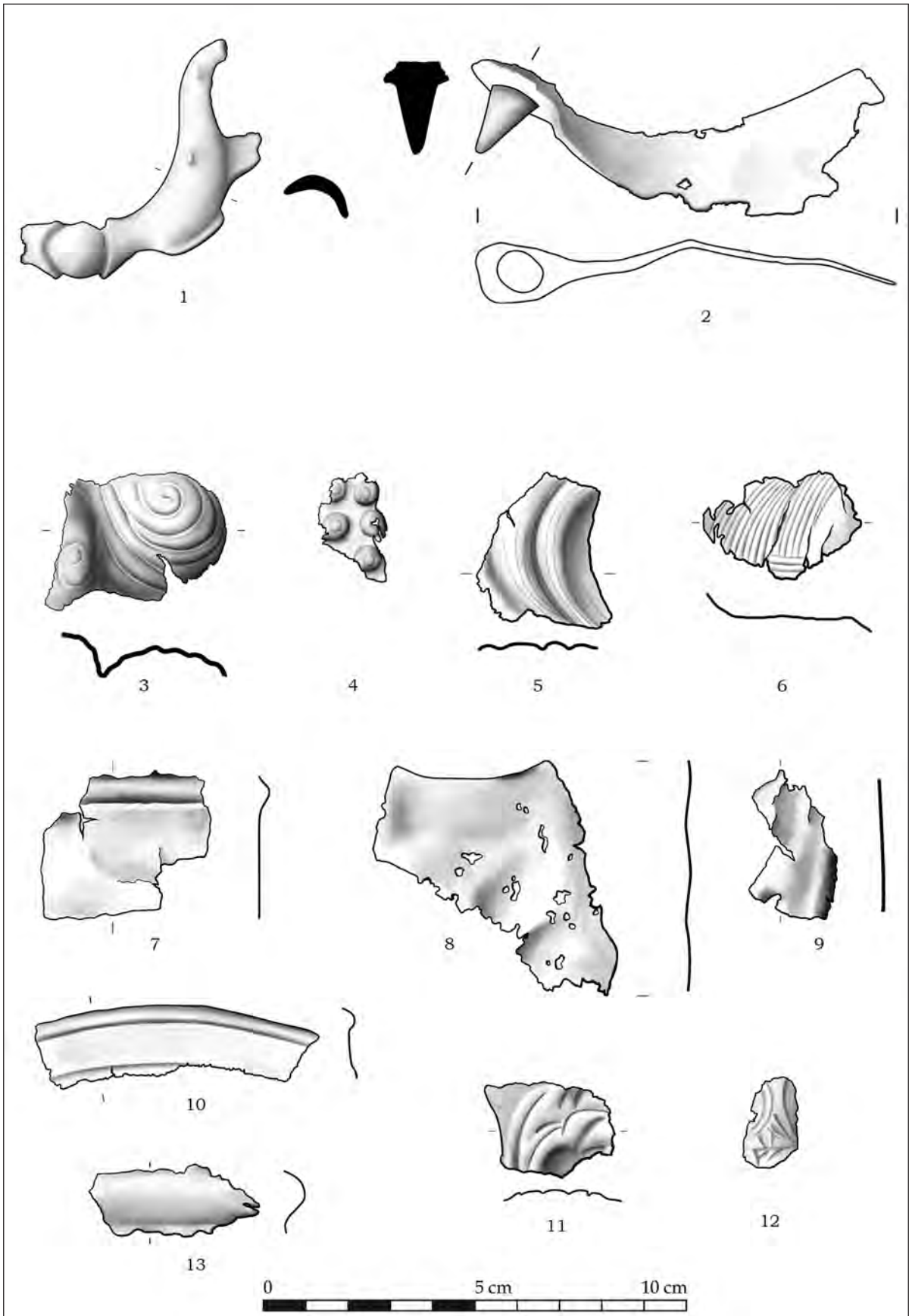

Tabla I

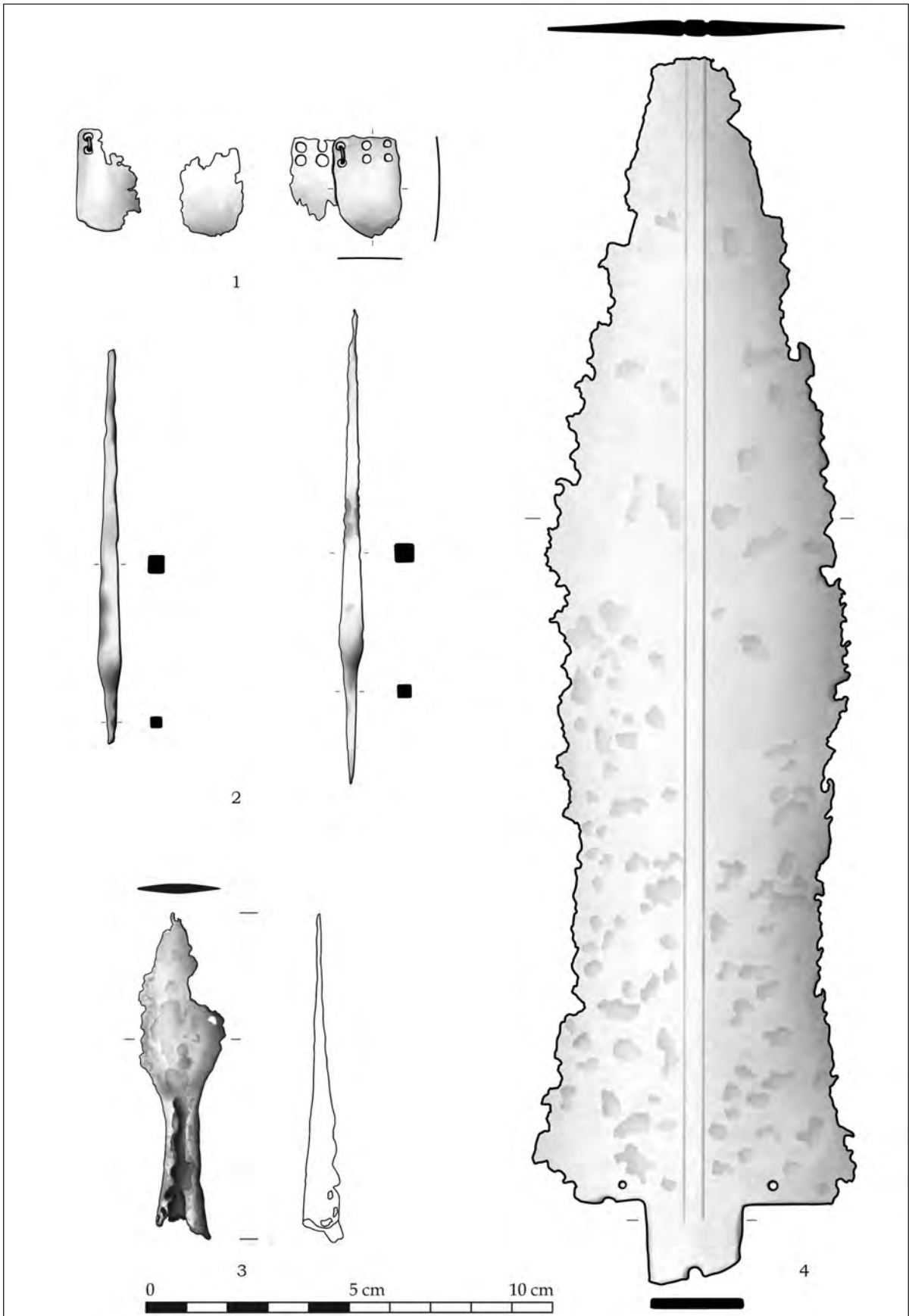

Tabla II

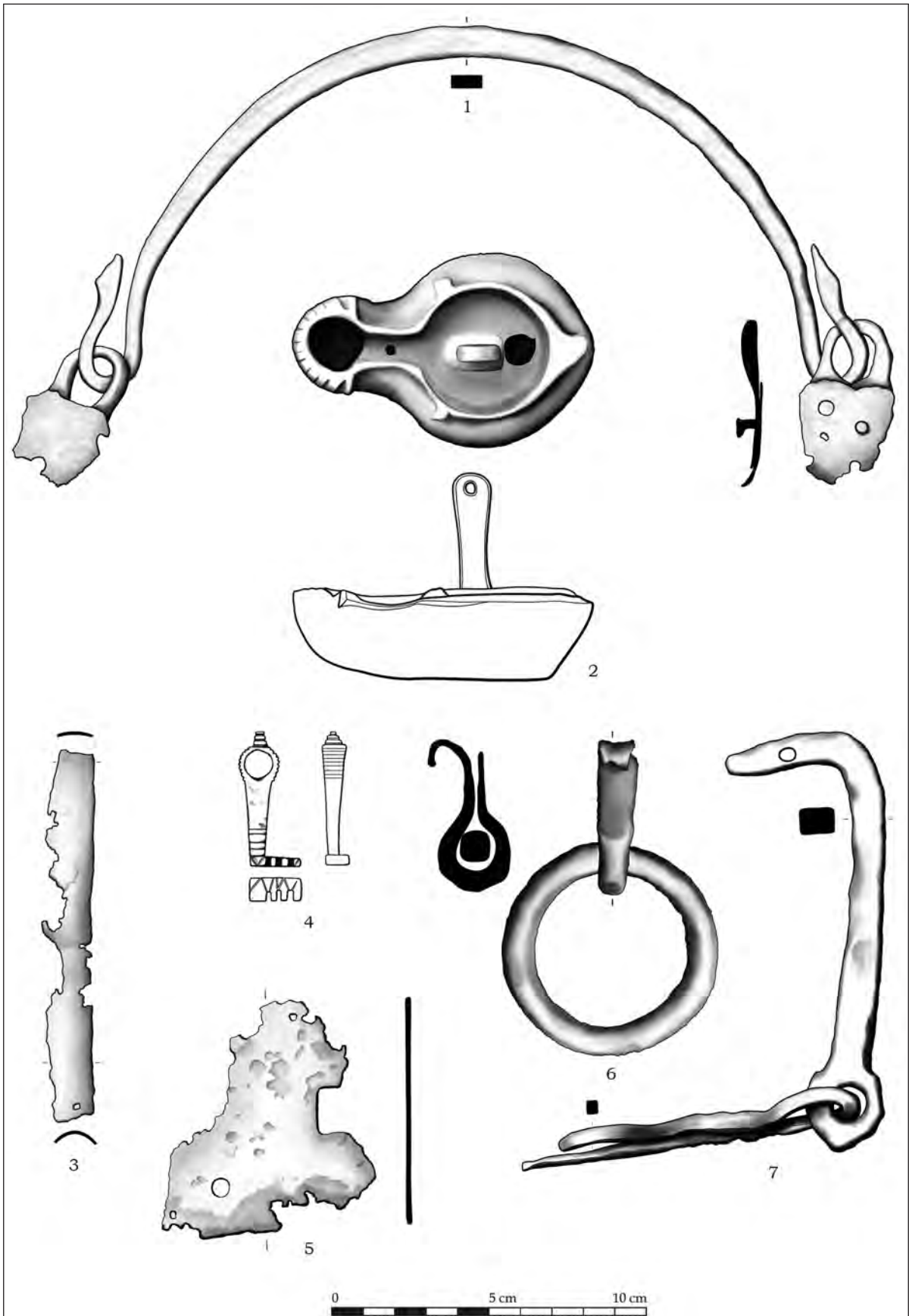

Tabla III

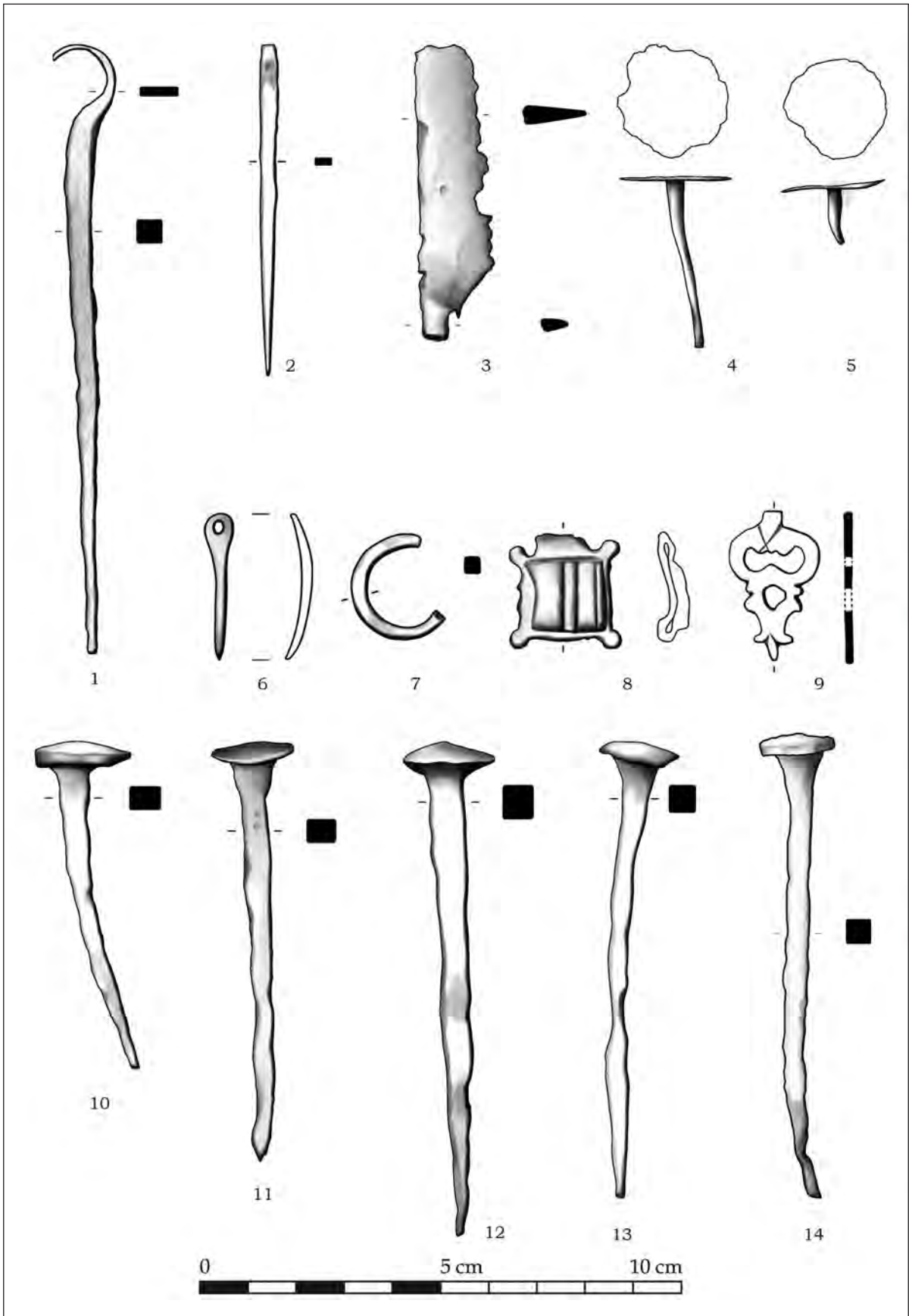

Tabla IV

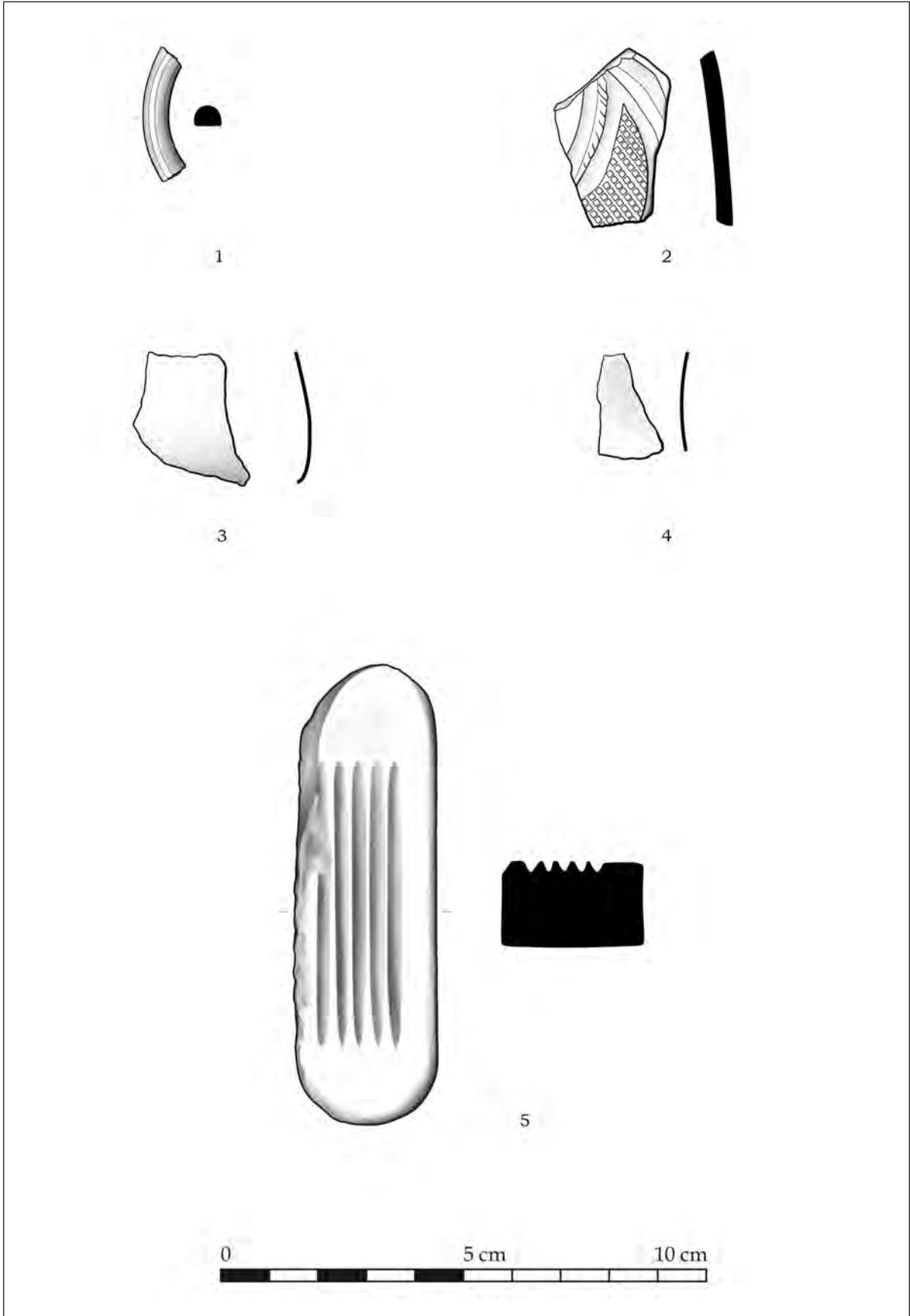

Tabla V

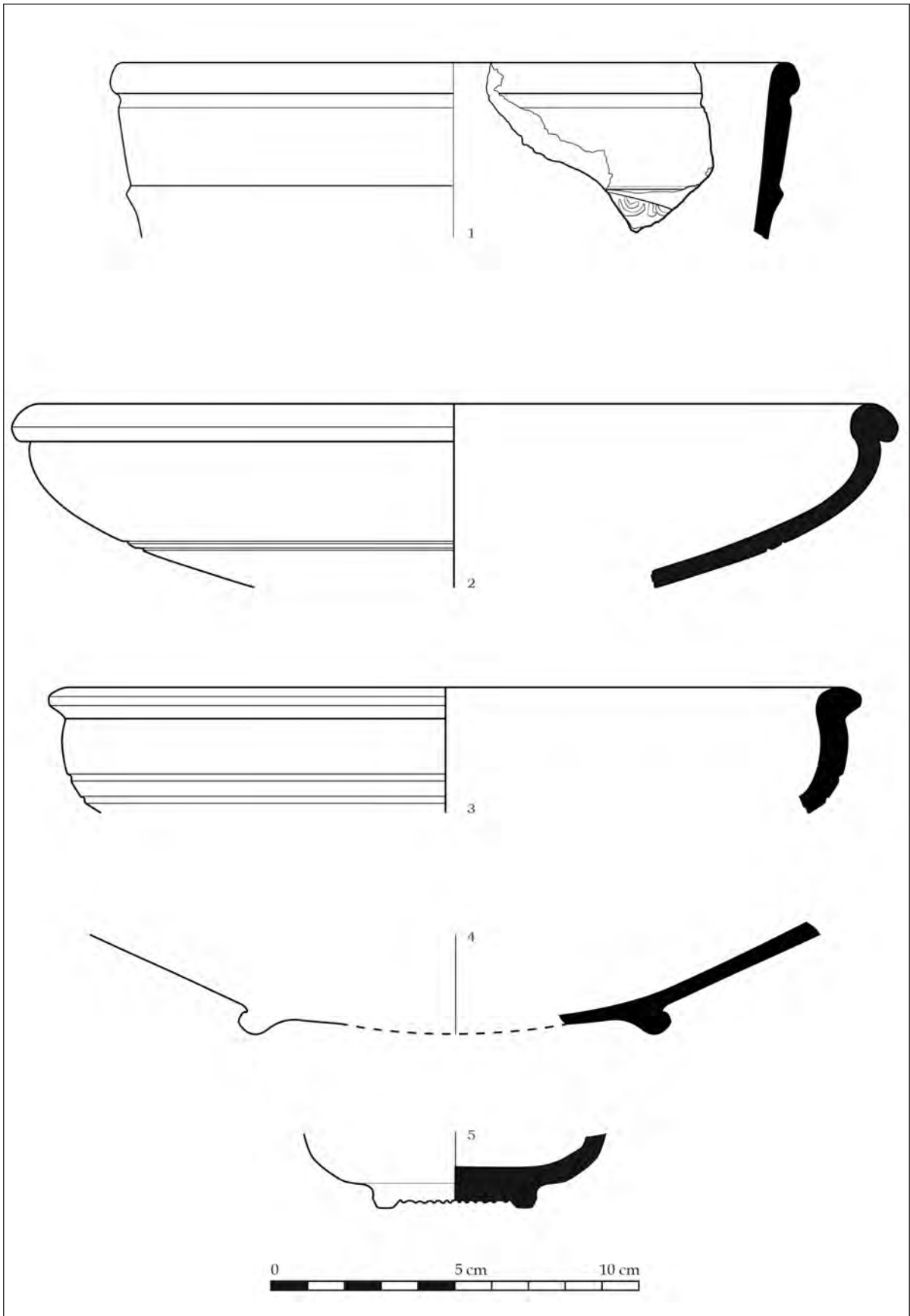

Tabla VI

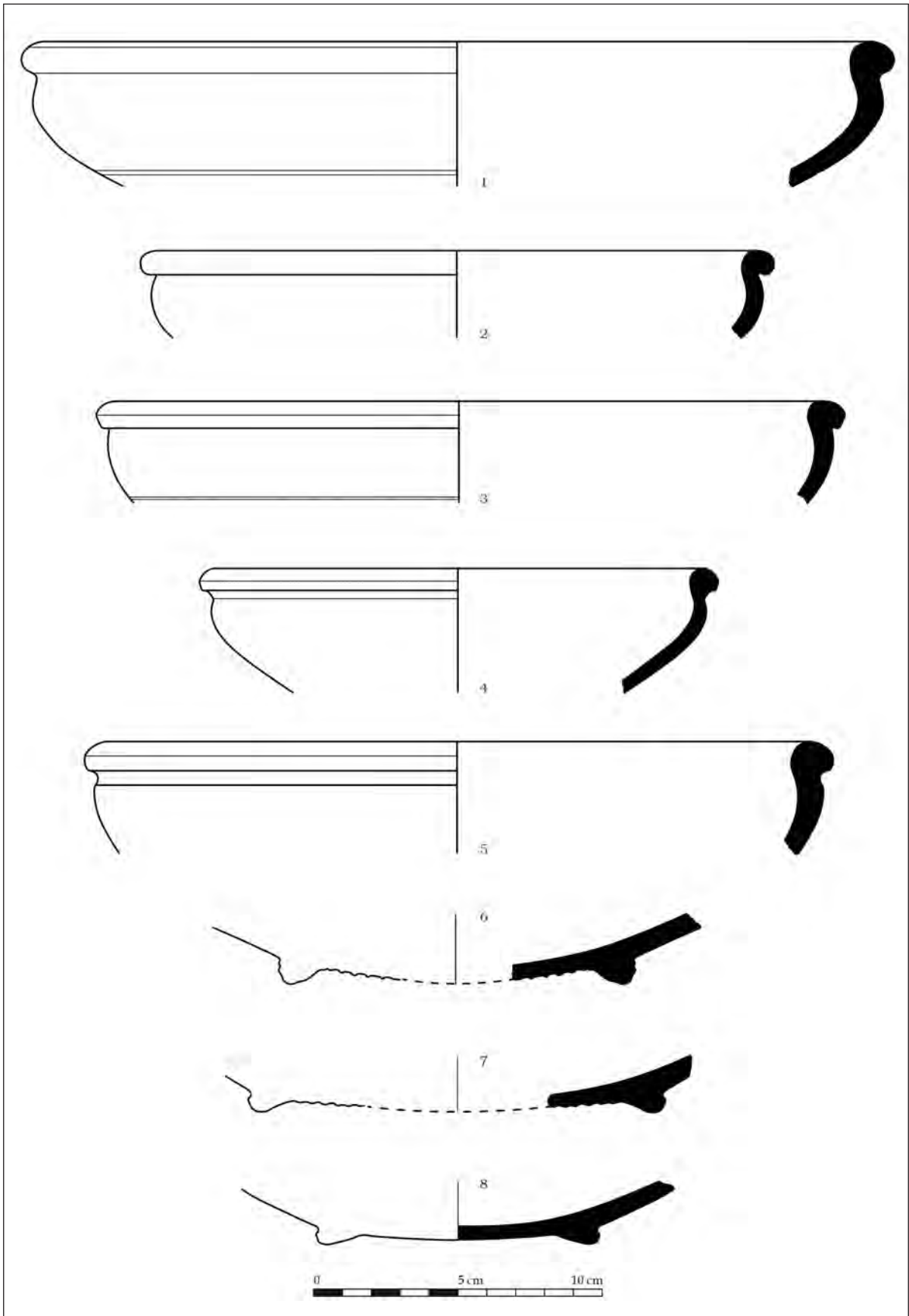

Tabla VII

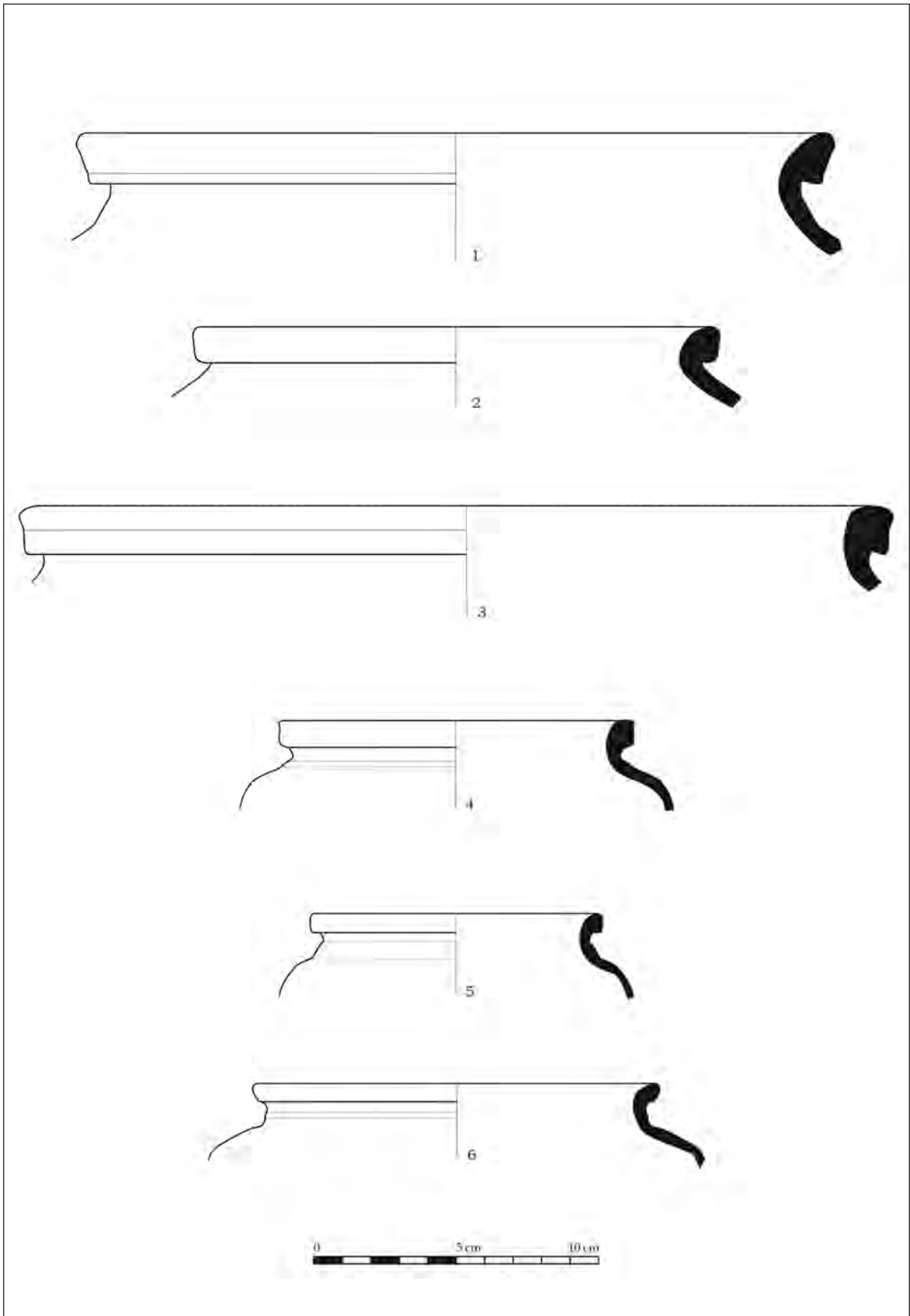

Tabla VIII

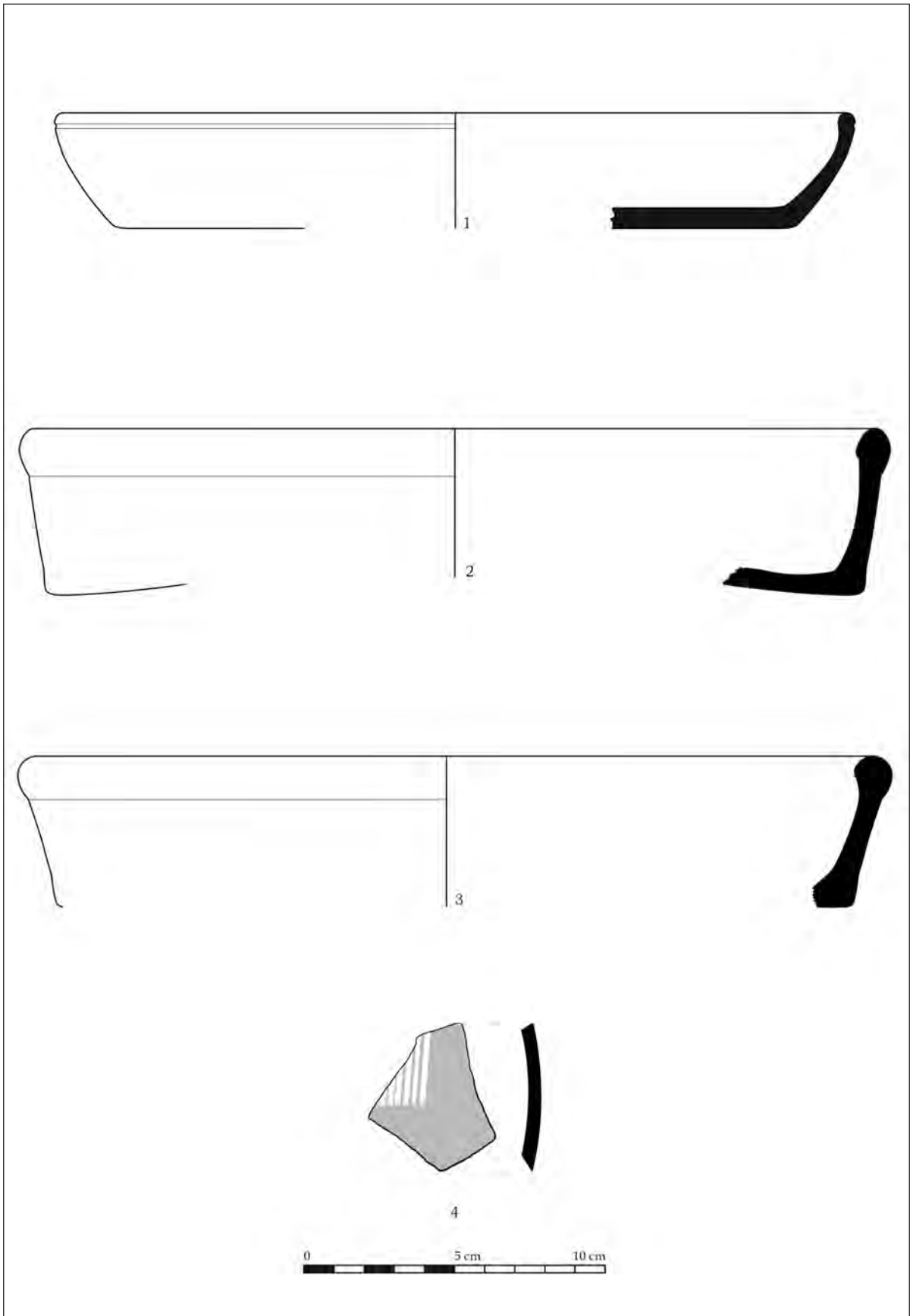

Tabla IX

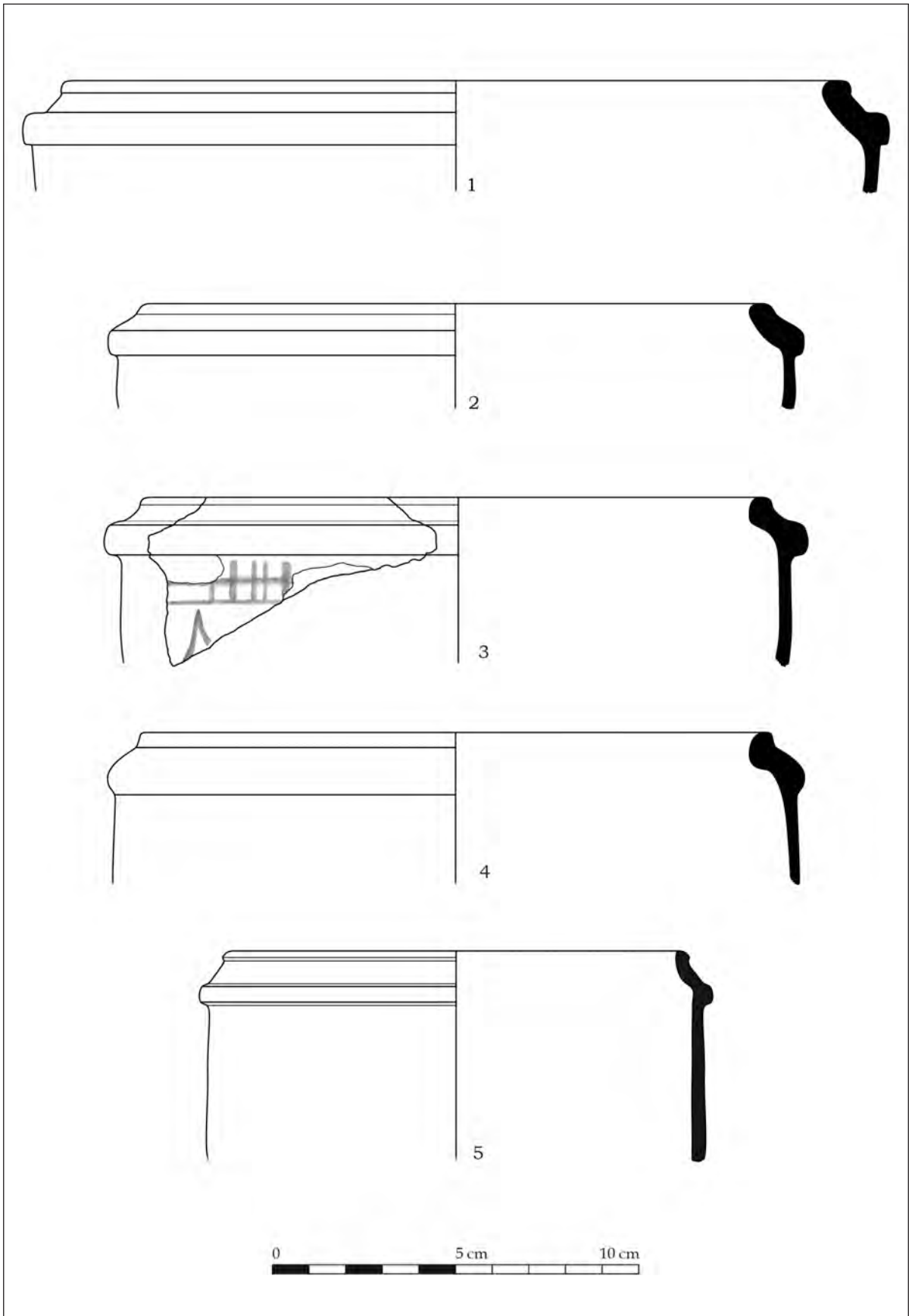

Tabla X

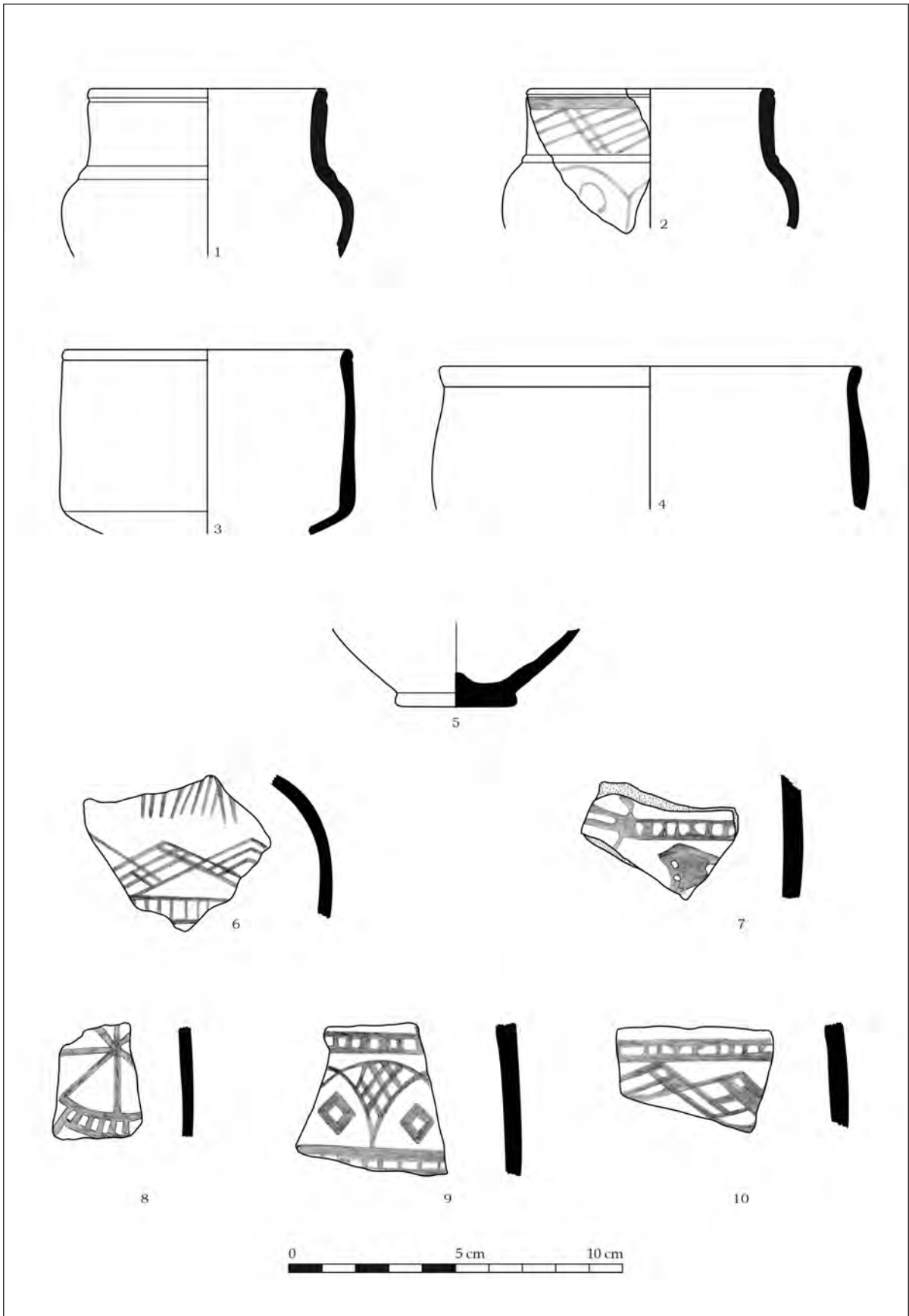

Tabla XI

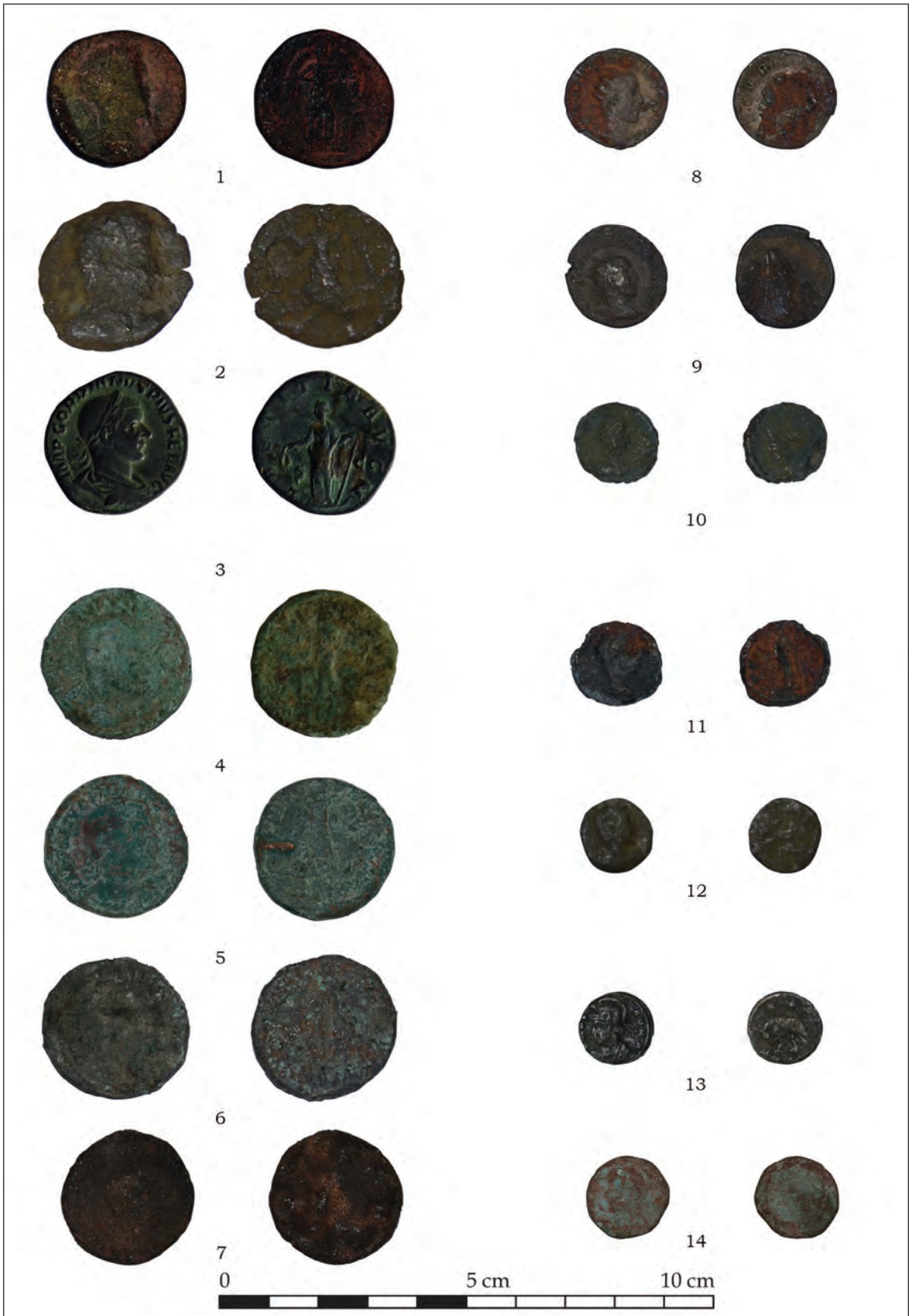

Tabla XII